

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abbasov Miralim Miramin oğlu

“Kiçik biznesin innovasiya potensialı” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 “Biznesin idarə edilməsi”
İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə
edilməsi

Elmir rəhbər:
i.ü.f.d..dosent Ə.Ş.İmanov

Magistr proqramının rəhbəri:
i.ü.f.d.dos R.Ə.Abbasova

“Biznesin idarə edilməsi”
kafedrasının müdiri:
i.ü.f.d..dosent:

M.Ə.Əliyev

BAKİ 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-7
-------------	-----

Fəsil 1. Kiçik biznesin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsinə müasir yanaşmalar

1.1. Kiçik biznesin rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin rolu.....	8-16
1.2. İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, kiçik biznesin innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi.....	16-23
1.3. Kiçik biznesdə innovasiya layihəsi risklərinin nəzəri məsələləri.....	23-31

Fəsil 2. Ölkənin biznes sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının müasir vəziyyəti

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi.....	32-44
2.2. Biznes sistemində innovasiya potensialının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amilləri.....	44-53
2.3. Kiçik biznesdə rəqabət qabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmləri	53-57

Fəsil 3. İnnovasiya biznesində tətbiq olunan layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üsulları

3.1. İnnovasiya bazarında layihələrin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminə sistemli yanaşma.....	58-65
3.2. Biznesin strateji idarə edilməsində innovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti.....	66-74
3.2. Biznes sistemində innovasiya potensialının maliyyələşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi problemləri.....	74-82
Nəticə.....	83-88
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	89-92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə ölkəmizdə istehsal olunan yerli məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem yeni texnologiyalar və yeni məhsullar şəklində tətbiq olunan yeniliklərin həcmindən və keyfiyyətindən asılıdır. Təcrübə göstərir ki, dünya bazarında innovasiya fəaliyyətinin daha səmərəli mexanizminə sahib olan yeniliklərin reallaşdırılmasının inkişaf etmiş infrastrukturuna malik biznes subyektləri rəqabət mübarizəsində qalib gəlir.

Uzunmüddətli perspektivdə rəqabət qabiliyyətliliyi və iqtisadi artımı təmin edən amil kimi innovasiyanın hakim rola malik olması müasir iqtisadiyyatın inkişafının xarakterik cəhəti sayılır. Ölkənin biznes sisteminin innovasiya əsasında inkişafı iqtisadiyyatın şaxələnməsinin əsas şərti kimi çıxış edir.

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, biznes sisteminin inkişafının innovasiya sferasında reallaşdırılması yalnız xüsusi kapitalı innovasiya sferasına cəlb etməyə, elmi-texniki işləmələrin mühüm əhəmiyyət kəsb edən məhsul və texnologiyalara yönümünü həyata keçirməyə, qısa müddət ərzində yenilikləri mənimsəməyə və onları bazara yönəltməyə qabil olan kiçik və orta sahibkarlıq potensialının istifadəsi şəraitində mümkündür.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin ÜDM-ində innovasiya məhsullarının xüsusi çəkisi 5%-ə qədər olduğu halda, inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 40-60 faiz aralığındadır. Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün bölmələrində elmi işləmələrə ÜDM-in faizi qədər vəsait xərclənir. İxracın ümumi həcmində yüksək texnoloji məhsulun payı 3 faizdən yuxarı deyildir. Elmi tədqiqatların və işləmələrin əsas həcmnin Avropa Birliyi ölkələrində 65%-i, Yaponiyada 71%-i, ABŞ-da 75%-i şirkətlər tərəfindən yerinə yetirildiyi halda, Azərbaycanda bu göstərici 5 faiz civarındadır. Ölkəmizdə ixracatçıların 70%-dən çoxu mövcud texnika və texnologiyaların dəstəklənməsinə və cüzi olaraq təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Belə ixtiraların tətbiqi müəssisələrə uzunmüddətli iqtisadi səmərəni vermir. Mövcud olan maşın və avadanlıqların əsas hissəsi müasir keyfiyyət

tələblərinə cavab vermir, mühafizə sənədlərinə, təhlükəsizlik sertifikatlarına, servise və istismar təminatına malik deyildir.

Innovasiyalılıq hazırda təkcə dövlət sektorunda deyil, həm də ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri üçün birbaşa diqqət obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də biznes sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, yüksəldilməsi imkanlarının aşkara çıxarılması və əsaslandırılması yollarının müəyyən olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi vacib və əməltutumlu prosesdir. Bunun həlli bütün maliyyə, mühasibat, qiymətləndirmə metodikaları və yanaşmalarının dəqiq dərk olunmasını tələb edir.

Innovasiya layihələri üçün innovasiyanın texniki və bazar yenilikləri, onların müəssisənin iqtisadiyyatına, təsirinin mürəkkəbliyi ilə şərtlənən spesifik qeyri-müəyyənlik xarakterikdir. Ona görə də yeniliklərin xüsusiyyətlərini və innovasiya proseslərinin milli spesifik cəhətlərini nəzərə almaqla innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi sahəsində dünya metodoloji təcrübəsinin sınaqdan çıxmış alətlərinin istifadəsi zəruridir.

Bütün deyilənlər dissertasiya mövzusunun seçimini, məqsədini və qarşıya qoyulan vəzifələri müəyyən etmişdir.

Dissertasiya işinin məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycanın müasir biznes sistemində innovasiya fəaliyyətinin spesifik cəhətləri, xarici firmaların inkişafı və yerli bazarın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması və qiymətləndirilməsi üzrə nəzəri və metodiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- biznesin rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək;
- innovasiya layihələrinin tərtibi və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərini tədqiq etmək;
- Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək;
- innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amillərini müəyyən etmək;
- rəqabət qabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmlərini tədqiq etmək;
- innovasiya bazarında effektiv layihələrin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr vermək;
- biznesin strateji idarə edilməsində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının rolunu əsaslandırmaq;
- sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini müasir biznes sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının nəzəri və praktiki məsələlər kompleksi təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə innovasiya yönümlü investisiya layihələri reallaşdırılan biznes sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, respublika hökumətinin qərar və sərəncamları, Milli Məclisin qanunvericilik aktları, xarici müəlliflərin və Azərbaycan alimlərinin innovasiya siyasəti, prosesivə layihələri sahəsində elmi əsərləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye, Maliyyə və Vergi Nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları, eləcə də "Azərneftkimyamaş" SC-nin təsərrüfat fəaliyyəti

haqqında maliyyə hesabat sənədləri, İnternet şəbəkəsində innovasiya fəaliyyəti üzrə informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, müqayisə, dinamika, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının nəzəri və praktiki məsələlərinin kompleks tətbiq edilməsindən, ölkənin müasir biznes sistemində effektiv innovasiya layihələrinin reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən olunmasından və bu istiqamətdə dövlətin rolunun elmi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Alınmış nəticələrin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir: .

- iqtisadi ədəbiyyatda, eləcə də təsərrüfatçılıq təcrübəsində mövcud olan yanaşmaların nəzərdən keçirilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması və qiymətləndirilməsinin konseptual əsasları sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir;
- biznesin rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin rolu və əhəmiyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;
- innovasiya layihələrinin tərtibi və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri müasir biznes sisteminin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tədqiq edilmişdir;
- ölkə iqtisadiyyatında innovasiya fəaliyyətinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri və innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;
- innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amilləri aşkara çıxarılmışdır;
- rəqabət qabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmləri tədqiq edilərək qiymətləndirilmişdir;
- biznesin strateji idarə edilməsində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri əsaslandırılmışdır;
- innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti müasir biznes sistemində effektiv innovasiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri respublikanın sahibkarlıq subyektəri tərəfindən innovasiya layihələrinin idarə edilməsi strategiyasının, innovasiya istiqamətli məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması zamanı istifadə oluna bilər.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin əsas məzmunu 4 cədvəl daxil olmaqla 92 səhifədə ifadə olunmuşdur.

Fəsil 1. Kiçik biznesin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsinə müasir yanaşmalar

1.1. Kiçik biznesin rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində innovasiya prosesinin rolu

Innovasiyalar sosial-iqtisadi sistemin inkişafının əsasını təşkil edir, onların artım templərini və miqyaslarını, struktur dəyişikliklərini müəyyən edir. Sosial-iqtisadi sistemlərin dinamikası insan fəaliyyətinin yeni vasitə və üsullarının tətbiqi ilə şərtlənmişdir. Hazırda həmin sistemlərin müxtəlif, elementlərinin yeni, daha effektiv sistemlərlə fasiləsiz əvəz olunması baş verir. Müstəqil sosial-iqtisadi sistemlərdə cərəyan edən innovasiya proseslərinin xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi bu sistemlərin məqsədyönlü idarə edilməsinin nəticəliliyinin yüksəldilməsinə kömək edir.

Bütövlükdə, innovasiya prosesinin son məqsədinə nail olunması kifayət qədər mürəkkəb vəzifə sayılır ki, bunun da həlli aşağıdakıların düzgün qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur:

- əlavə ictimai əmək xərcləri və innovasiyasının reallaşdırılması üçün zəruri olan kapital qoyuluşu;
- innovasiyanın tətbiqindən innovasiya prosesinin bütün subyektləri tərəfindən alınan iqtisadi effektlə əlavə xərclərin ödənilməsi.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir yeni iqtisadiyyatda UDM artımının daha böyük payı innovasiya texnologiyalarında, avadanlıqlarında insan kapitalının keyfiyyətində, istehsalın və idarəetmənin təşkilində ifadə olunmuş yeni biliklər hesabına təmin edilir.

Müasir cəmiyyətdə iqtisadi effektivliyin yalnız elm və real istehsalın inkişafı hesabına deyil, həm də innovasiya tsiklinin bütün fazalarının - yeni biliklərin alınması, bazar vasitəsilə onların iqtisadiyyatın istehsal sektoruna ötürülməsi və istehsal istifadəsi fazalarının effektiv fəaliyyətini təmin etmək əsasında əldə edilir. Bu cür istifadə bir qayda olaraq, son məhsul bazarında iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli rəqabət üstünlükləri almaq məqsədilə həyat keçirildikdə, onda

innovasiya tsiklinin bütün mərhələləri müxtəlif dərəcələrdə olsa da, güclü informasiya, təşkilati, maliyyə və digər bazar amillərinin təsiri altında yerləşəcəklər. Məhz innovasiyanı mənimsəyənin iqtisadi marağı son nəticədə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu, yönümlülüyünü, miqyasını, tempini və formasını müəyyən edir.

Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi resursların və istehlakın nisbətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır. İqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsinə nail olmuş dövlətlər qaçılmaz surətdə resursların qıtlığı ilə qarşılaşır. Eyni zamanda, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi bütün təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi tələbatlar sistemində, hər şeydən əvvəl isə, əhalinin şəxsi tələbat sistemində tezliklə kəmiyyət artımına və keyfiyyət yeniləşməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, resursların məhdudluğu və əhalinin tələbatının məhdudiyyətsiz genişlənməsi arasında ziddiyyət daha da artır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərdiyi kimi, bu ziddiyyət istehsalın genişləndirilməsinin üstün ekstensiv metodlarından innovasiya məhsulları və texnologiyasının tətbiqinə əsaslanan üstün intensiv metodlarına keçilməsi yolu ilə həll edilir.

Beləliklə, innovasiyalar bir tərəfdən, təkrar istehsalın bütün fazalarını ardıcıl olaraq düzməklə, digər tərəfdən isə təkrar istehsalın ekstensiv tipindən intensiv tipinə keçidi müəyyən etməklə müasir iqtisadiyyatda təkrar istehsalın ən vacib amili sayılır.

Akademik L.Abalkinin fikrincə, elm tutumlu istehsalların meydana çıxması texnoloji inkişafın nəticəsi sayılır. Bu zaman elm və təhsilə artmaqda olan xərclərin strukturunun keyfiyyət dəyişiklikləri, xüsusilə də tədqiqat və işləmələrin bazasının yaxşılaşdırılmasına sərf olunan vəsaitlərin səmərəsini təmin edən yeni qapalı təkrar istehsal konturu yaradır (17, s.174).

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər bir təsərrüfat subyektinin uğurlu biznes strategiyası qurması və reallaşdırması xeyli dərəcədə innovasiyanın tətbiqi səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Müəssisə nə qədər nadir məhsula və ya onun istehsal

üsuluna malikdirsə, o bir o qədər uğurlu müəssisə sayılır. Məhz bu baxımdan, innovasiya dedikdə, sosial-iqtisadi sistemin innovasiya məhsullarının, proseslərinin və biznes modelinin tətbiqi vasitəsilə yeni keyfiyyət sisteminə keçidi təmin edən proses başa düşülür [31,s.16] . Başqa sözlə, innovasiya özündə elmi-tədqiqata əsaslanan və bazarda reallaşdırılan yeniliyi ehtiva edir. Biznes sistemi müəyyən dərəcədə öz-özlüyündə innovasiyalı sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı və rəqabət şəraitində biznes müəssisələri gəlir və mənfəət artımına nail olmaq üçün öz yeniliklərini həyata keçirməli olurlar. Heç də təşkilatların hamısı pul vəsaitlərini müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə sərmayə qoymurlar və buna görə də gələcək inkişaf imkanlarını və perspektivlərini özləri işləyib hazırlamalı olurlar.

Bu cür işləmələrin həyata keçirilməsi üçün şirkətin yaradıcı potensialına söykənmək, müştərinin tələbatını bilmək və hətta tapmaq lazımdır. Əlbəttə, həmişə arzu olunur ki, yeni innovasiya məhsulu artıq bu gün olsun, lakin planlaşdırma zamanı kiçik və orta biznes daha böyük biznesə çevrilmək və qarşıdakı uzun müddətə innovasiya fəaliyyətini planlaşdırmaq imkanına malik olmaq üçün uzaq olmayan perspektivə söykənilər. Lakin mürəkkəbliyə baxmayaraq, kiçik və orta biznes aşağıdakı bir sıra səbəblər üzündən təbii ki, innovasiyanın inkişafının özülü seçilə bilər:

- kiçik və orta firmalarda elmi tədqiqatlar maksimum intensiv aparılır, çünki bütün qüvvə bir layihədə cəmləşir;
- kiçik və orta firmalarda idarəetmə aparatı böyük deyil ki, bu da iri korporasiyalarda elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyini aşağı sala bilən əlavə xərcləri aşağı salır və bürokratik vəziyyətlərdən qaçmağa imkan verir;
- kiçik və orta müəssisələr, bir qayda olaraq, bazarın inkişaf meyllərini daha yaxşı görürlər, istehlakçıların tələblərinə daha bacarıqla uyğunlaşa bilirlər ki, bu da onların istehsalını daha çevik edir.

Bütün bunlar innovasiya prosesini sürətləndirməyə imkan verir və onu müvafiq olaraq yekun mərhələsinə yaxınlaşdırır. Ən müsbət cəhət odur ki,

tədqiqatçı firmalara marketing, idarəetmə, kadr və s. vacib məsələlərdə onların investorlarından zəmanətli imic və ən yüksək dəstək yaranır. Mühasiblər, hüquqşünaslar, icarədarlar bu firmalara gələcəkdə yüksək gəlir nəzərdə tutmaqla öz xidmətlərini güzəştlərlə təklif edirlər. Azərbaycanda bu investisiyalaşma inkişaf etdikcə, kiçik və orta biznesdə inkişaf perspektivləri ilə və daha əhəmiyyətli strukturlarda birləşməklə innovasiyalı inkişafın istiqamətlərinin məşhurluğu artacaqdır.

İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində innovasiya prosesi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatlarda innovasiya prosesi daha səmərəli və yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olur. Odur ki, belə bir inkişaf təmayülünə istiqamətlənmə innovasiyaların əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməklə yanaşı, onun mahiyyətinin, hazırlanma mərhələlərinin, idarə edilməsi qanunauyğunluqlarının da daha düzgün dərk olunmasını və tədqiqini tələb edir.

Innovasiya prosesinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bu sahədə çalışanların, o cümlədən firmaların, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, universitetlərin peşəkarlıq fəaliyyətindən, onların yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə əlaqələrindən asılıdır. Digər tərəfdən, innovasiya sisteminin səmərəliliyinə təsir edən amillər sırasına fərqləri və müəssisələri öyrənməyə stimullaşdıran şərtlər, maliyyə sisteminin etibarlılığı, bu sahədə dövlət tənzimlənmələrinin səmərəliliyi və s. aid olunur. Təsadüfi deyildir ki, prof. D.Ə. Vəliyev innovasiya prosesinin milli iqtisadiyyata müsbət təsir göstərə bilməsinin mühüm şərtlərindən biri kimi elmi-tədqiqat müəssisələri və universitetlər ilə sahibkarlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini qeyd edir (16, s.52). Alim bu sahədə dövlətin vəzifələri sırasına innovasiya sisteminin gücləndirilməsini, innovasiya üçün zəruri şəraitin yaradılmasını, yeni texnologiyanın yayılmasını, şəbəkələşmə və təmərküzləşmənin tətbiqini daxil edir(16, s.52-53).

Prof. A.B.Abbasova görə innovasiya prosesini səciyyələndirən cəhətlər

aşağıdakılardan ibarətdir (6):

- qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün çoxlu qeyri-müəyyən yolların və yüksək riskin mövcudluğu;
- dəqiq proqnoz qiymətləndirilməsinin aparılmasının qeyri-mümkünlüyü;
- iqtisadi münasibətlərin mövcud olduğu sferada gərginliyin aradan qaldırılması;
- innovasiya prosesinin bilavasitə iştirakçılarının mənafeələrini qorumaq zərurəti.

Bəzi iqtisadçılar isə, innovasiya prosesini, iqtisadiyyatı, elmi, texnikanı, sahibkarlığı və idarəetməni özündə birləşdirən yeganə proses kimi səciyyələndirilir (27, s.351).

Innovasiya prosesi dedikdə, müəssisənin hər bir həlqəsinin işinin rentabelliyyə nəzarət zamanı onun fəaliyyətinin müxtəlif sferalarının balanslaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi başa düşülür. Bütün yeniliklər firmanın işinin müxtəlif tərəflərinin sistemli, kompleks təhlili əsasında aparılır ki, burada da ən başlıcası alınmış nəticələrin artıq əldə edilənlərlə deyil, bazarın həmin vaxtda malik olduğu potensialla(tutumluluqla) müqayisə etməkdən ibarətdir.

Innovasiyaların mahiyyəti həmişə eksperiment olmuş və olaraq da qalır. Planlar, tədqiqatlar, resursların düşünülmüş bölgüsü nə qədər vacib olsa da bazarın marketinqi bundan da vacibdir. Innovasiya prosesi daxili ziddiyyətlərlə dolu bir prosesdir. Innovasiya prosesini fundamental, tətbiqi tədqiqat, konstruktor işləmələri, marketinq, istehsal, nəhayət satış mərhələlərini keçən, ardıcıl olaraq ideyanı əmtəyə çevirən proses kimi-texnologiyanın kommersiyalaşdırılması prosesi kimi müəyyən etmək olar.

Innovasiya biznesi ilə məşğul olan sahibkar üçün ona innovasiya ideyasını tapmağa kömək edən informasiya mənbələrini ayırmaq çox vacibdir. Belə mənbələr bazar və onun tələbatı haqqında, yeni texnologiyaların, materialların, istehsal üsullarının meydana çıxması haqqında, hansısa müəyyən əmtəə ilə təminatlıqda mövcud coğrafi uyğunsuzluqlar haqqında konkret biliklər ola bilər.

İnnovasiya ideyalarının konkret mənbələri kimi aşağıdakılar çıxış edə bilər:

- İstehlakçılar - istehlak tələbinin öyrənilməsi baxımından;
- Alimlər, o halda ki, əgər onlar ixtira və ya axtarışla eləcə də yeni məhsul və ya xidmətlərin yaradılmasına gətirib çıxara bilən əmtəə xassələrinin, yeni materialların axtarışı ilə məşğuldurlarsa;
- Rəqiblər, istehlak tələbinin öyrənilməsi ilə bağlı öz strategiya və fəaliyyəti hissəsində;
- Ticarət agentlikləri, dillerlər və sair vasitəçilər;
- Müəssisənin bilavasitə işçiləri, bu zaman innovasiya ideyalarının yaranması prosesinə daha çox sayda əməkdaşlar cəlb olunur.

Məncə sahəsində görkəmli amerikalı mütəxəssisi Piter Drukerin fikrincə, sahibkarı innovasiya ideyasının fəal axtarışına cəlb edən amillər aşağıdakılardır:

- Gözlənilməz hadisə - uğur, uğursuzluq, gözlənilməz xarici hadisə;
- Konkurent olmaması - onun reallıqda həqiqi olması ilə bizim təsəvvürümüzdə olması arasında uyğunsuzluq;
- Prosesə tələbat əsaslanan yeniliklər (prosesə tələbat dedikdə, onun aradan qaldırılmalı olan nöqsanları nəzərdə tutulur);
- Sahənin və ya bazarın strukturunda qəfil dəyişikliklər;
- Demografik dəyişikliklər;
- İnsanların əhval-ruhiyyələrində və ya qiymətli qurğularında dəyişikliklər;
- Həm elmi, həm də qeyri-elmi yeni biliklərin meydana gəlməsi.

Müxtəlif insanlarda bu müxtəlif cür baş verir. Kimsə bütün həyatı boyu elmlə məşğul olaraq ciddi kəşflər edirlər, lakin biznes təcrübəsi baxımından bu iş heç vaxt öz tətbiqini tapmaya da bilər. Kiminsə eyni vaxtda başına bir neçə fikir gələ bilər, lakin kimsə yeganə bir ideyanın axtarışına və düşünməsinə daha çox vaxt sərf edə bilər. Yeni ideyalar dəyərinə və perspektivliyinə görə çox müxtəlif ola bilər. Onlar üçün ümumi olan odur ki, onlar daim öz müəlliflərinin fikirlərini ifadə edirlər.

İnnovasiya fəaliyyəti əsasında innovasiya layihəsi hazırlanır. İqtisadi

ədəbiyyatda innovasiya layihəsi dedikdə, elm və texnikanın prioritet inkişaf istiqamətlərində konkret məqsəd və vəzifələrin əldə olunmasına yönəldilmiş tədbirlərin resursları, müddətləri və icraçıları üzrə bir-biri ilə qarşılıqlı şərtlənən və bir-biri ilə bağlı proseslərin mürəkkəb sistemi başa düşülür. Hesab edirik ki, innovasiya layihəsinə icraçıların göstərişi ilə yeni yüksək texnoloji məhsulların, istifadə olunan resursların və onların mənbələrinin yaradılması, istehsalı və bazara irəlilədilməsi üzrə planauyğun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan, vahid məqsəddə birləşən və müəyyən vaxta uyğunlaşdırılan iş və tədbirlər kompleksi kimi baxmaq lazımdır. İnnovasiya layihəsinin həyat tsikli - layihənin bütün icraçıları tərəfindən müəyyən ciddi ardıcılıqla yerinə yetirilən iş və tədbirlərin tam kompleksidir. Beləliklə, layihənin həyat tsikli onun yaradılmasının bütün mərhələlərini ideyanın meydana gəlməsindən başlamış, ETTKİ-nin aparılması, istehsalın hazırlığı, bilavasitə məhsulun istehsalı və onun reallaşdırılmasına qədər olan mərhələləri əhatə edir. Buraya həmçinin satışdan sonrakı xidmət, istismar, bəzən də məhsulun utiləşdirilməsi də daxil ola bilər. Layihə üzrə işi xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakılardır:

- növü, əgər iş defisit sayılırsa;
- yerinə yetirilmə müddəti;
- dəyər və natural ifadədə həcmi;
- zəruri resurslar (maliyyə, əmək, maddi və istehsal);
- işi maliyyələşdirən sifarişçi (o həm də investordur);
- icraçı (icraçılar).

İnnovasiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasına maliyyə vəsaitlərinin olmaması innovasiya sferasında işləməyə can atan kiçik müəssisələr üçün daha ciddi maneələrdən biri sayılır. Odur ki, innovasiya fəaliyyətinin konkret istiqamətlərini seçərkən, sahibkar dövlət tərəfindən elmi-texniki siyasət sahəsində həyata keçirilən prioritetləri diqqətdə saxlamalıdır. Bunun üçün innovasiya layihələrinin ekspertizası ilə məşğul olan mütəxəssislər, adətən, layihənin təşəbbüskarına aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif edir:

- Yeni məhsul ideyasının axtarışları üçün əsaslar var idimi ?
- Yeni məhsul yaradılmasına ümumən zərurət mövcuddurmu ?
- Bir məhsulun digəri ilə əvəz olunmasına zərurət varmı ?
- Yeni məhsul özündən əvvəlki məhsullar sırasının üzvi davamı sayılırmı ?
- Tədqiqatçı müstəqil olaraq məhsulun yoxlama partiyasının buraxılışını həyata keçirmək və ya yeni məhsul almaq iqtidarındadırmı ?
- Tədqiqatçı bazarda yeni məhsulu reallaşdırma biləcəkmı ?
- Yeni məhsul hansısa bazar taxçasını doldura biləcəkmı ?
- Əvvəllər kimsə buna oxşar ideyalar həyata keçiribmi, əgər hə, onda bəs hansı uğurla?
- Hazırda kimsə buna oxşar ideyaların reallaşmasına başlayıbmı ?
- Təklif olunan ideyanın reallaşması hansı risklərlə əlaqədardır ?
- İnnovasiya layihəsinin reallaşmasından əldə edilən mənfəət onun reallaşdırılması xərclərindən yüksək olacaqmı ?

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihələrinin ekspertizası dedikdə, ETTKİ nəticələrini təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi, eləcə də təklif olunmuş layihələrin rəqabət qabiliyyətlik səviyyəsini qiymətləndirməyin köməyi ilə onların əsasında elmtutumlu biznes müəssisəsinin təşkili məqsədilə ETTKİ nəticələrinin kommersiyalaşdırılması üçün perspektivlərin seçilməsinə yönəldilmiş analitik qiymətləndirmə fəaliyyəti başa düşülür[38 ,s. 18].

İnnovasiya layihələrinin investisiya cəlbediciliyi isə təqdim olunmuş layihələrin rəqabət qabiliyyətlik səviyyəsini qiymətləndirmək əsasında innovasiyalılığı və kommersiyalılığı aşkara çıxarmaqla investisiya qərarlarının qəbuluna kömək edən analitik qiymətləndirmə fəaliyyəti kimi təqdim olunur[36,s.16].

Hesab edirik ki, innovasiya layihələrinin ekspertizası və seçimi metodikasının işlənib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, bu metodika özündə innovasiya layihəsinin inteqral göstəricisinin formalaşmasının çoxsəviyyəli sxemini ehtiva etməlidir. Sxemin özü isə aşağıdakı məqsədli göstəriciləri özündə birləşdirməklə

bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç qiymətləndirmə səviyyəsindən ibarətdir:

1. Layihənin innovasiyalılığı. Bu özündə “texniki qərarın əhəmiyyətliyi” və “iqtisadi hadisənin əhəmiyyətliyi” kimi rəqabət qabiliyyətlik göstəriciləri əsasında müəyyən edilən layihə faydalılığını və nadirliyini xarakterizə edir.

2. Layihənin kommersiyalılığı. Bu, layihənin dövrü qabiliyyətliyini, maliyyə prioritetini, istehsalın effektivliyini və satışın effektivliyini xarakterizə edir. Bu səviyyə isə xalis diskontlaşdırılmış gəlir, ödəmə müddəti meyarları ilə, eləcə də innovasiyalılıq və kommersiyalılıq göstəriciləri ilə ifadə olunur.

Biznes sferasında innovasiya» layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasında onların tərtibi və qiymətləndirilməsinin müasir tələblərə uyğun aparılması son dərəcə vacibdir, çünki o, əslində innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi çıxış edir.

1.2. Innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi - kiçik biznesin innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi.

Innovasiya layihəsi innovasiya fəaliyyəti üzrə texniki, iqtisadi, hüquqi və digər məsələ və tədbirlərin planlaşdırılması və ya həyata keçirilməsini nizamlayan sənədlər külliyyatıdır.

Innovasiya layihələrinin hazırlanması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. innovasiya ideyasının formalaşması;
2. layihənin və texniki-iqtisadi əsaslandırmanın tərtibi;
3. layihənin maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi;
4. qiymətləndirmə sənədinin hazırlanması;
5. innovasiya layihəsi ilə əlaqədar son qərarın qəbulu.

Müasir şəraitdə innovasiya layihələri hazırlanarkən innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edəcək müxtəlif xarici və daxili amilləri təhlil etmək lazım gəlir. Layihə ideyasının reallaşdırılması imkanları ilə bağlı olan bu amillər texniki, kommersiya, institusional, sosial, ekoloji, maliyyə və iqtisadi amilləri əhatə edir. Layihənin nəticələrini müəyyən edən bu amillərin tədqiq edilməsi zəruriliyi

istifadə ediləcək resursların sərf edilməsinin və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağın müxtəlif alternativ variantlarının olması ilə əlaqədardır.

Layihənin qiymətləndirmə sənədi investorlar tərəfindən aparılır (bu əsasən iri layihələr üçün həyata keçirilir). Hər bir investor innovasiya layihəsinə vəsait qoyuluşu haqqında qərar qəbul etmək üçün layihənin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Bu qiymətləndirmə ya investorun özü tərəfindən, ya da onun tapşırığı əsasında bu sahədə ixtisaslaşmış peşəkar qurum tərəfindən həyata keçirilir.

Layihənin icrasına başlamaq haqqında son qərar layihəni maliyyələşdirən investorların müəyyən edilməsi və onların öz vəsaitlərini layihənin reallaşdırılmasına yönəltmək haqqında qərar vermələri əsasında qəbul edilir.

Innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində zaman amilinin nəzərə alınb-alınmamasından asılı olaraq qiymətləndirmə metodları iki qrupa bölünür:

1. Diskontlaşdırılmaya əsaslanan qiymətləndirmə metodları;
2. Mühasibat uçotuna əsaslanan üsullar.

Birinci qrup metodlara xalis cari dəyər, daxili rentabellik norması və rentabellik indeksi göstəriciləri, ikinci metodlara isə investisiyanın ödənmə müddəti və investisiyanın uçot gəlirliyi göstəriciləri aiddir.

Diskontlaşdırılmaya əsaslanan qiymətləndirmə metodları pulun zaman baxımından dəyərinə əsaslanır. Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə vəsaitlərindən istifadə vaxt amilinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Gələcək nağd axınların qiymətləndirilməsi prosesi diskontlaşdırılmış nağd axınların təhlili adlanır (Discounted Cash Flow (DCF)). Innovasiya layihələri haqqında qərarların qəbulu bir qayda olaraq, proqnozlaşdırılan nağd axınların qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olduğundan DCF təhlili xüsusilə mühüm rola malikdir. Cari dəyər qaydasının nəzəri əsasları Amerika iqtisadçısı İ.Fişer tərəfindən yaradılmışdır. İ.Fişer apardığı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişdir ki, innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları fərdi cari istehlaka

nisbətən gələcək istehlaka üstünlük verməsindən asılı deyildir. Bu baxımdan, menecerlər müəssisənin səhmdarlarının fərdi zövqlərini bilmələri və onların üstünlük verdiyi məsələlərə uyğun hərəkət etmələri vacib deyildir. Onların vəzifələri xalis cari dəyəri maksimallaşdırmaqdan ibarətdir. Əgər menecerlər bu sahədə müvəffəqiyyət qazanırlarsa, onda ən yaxşı formada öz səhmdarlarının mənafeələrinə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Bununla belə, DCF təhlili konsepsiyası ilk dəfə C.Uilyams tərəfindən işlənilmişdir. M.Qordon isə ilk dəfə olaraq şirkətlərin maliyyəsinin idarə edilməsində bu metodu tətbiq etmiş və sonradan kapitalın dəyərinin tədqiq edilməsində sözügedən metoddan geniş istifadə etmişdir. DCF təhlili aşağıdakı dörd mərhələdə aparılır (40, s.3-4): - proqnozlaşdırılan nağd axınların hesablanması. Aktivlərin bəzi növləri, məsələn istiqrazlar üçün, proqnozlaşdırılan axınların hesablanması elə də böyük çətinlik törətmir. Belə ki, pul vəsaitlərinin hərəkəti müqavilə ilə müəyyən olunur və emitentin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi şəraitində real axınlar nəzərdə tutulmuş illə üst-üstə düşür. Lakin, digər aktivlər üçün nağd axınların hesablanması xeyli mürəkkəb ola bilər. İnnovasiya layihələri üçün illər üzrə nağd axınlar həm mədaxil (gəlir), həm də xərclər üzrə hesablanır və bunların fərqi isə xalis nağd axınlarını müəyyən edir;

- nağd axınlar üçün risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi. Nağd axınların proqnozlarının qiymətləndirilməsi prosesində bu axma xarakterik olan risk dərəcəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, layihə dövrü ərzində mədaxil və məxaric axınları uzunmüddətli proqnozlara əsaslanır və bu proqnozların gerçəkləşməsi ehtimalının müəyyən olunması əsasında risklərin qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac olur;

- riskin qiymətləndirilməsinin təhlil prosesinə daxil edilməsi. DCF təhlilinin növbəti mərhələsi risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsinin təhlilə daxil edilməsidir. Risk dərəcəsinin nəzərə alınmasının iki metodundan istifadə edilir: 1) risksiz ekvivalent metodu (Certainty Equivalent Approach, CE) və 2) diskont dərəcəsinin riskə görə təshih edilməsi (Risk-Adjusted Discount Rate, RADR) metodu. CE metodundan istifadə edildikdə, gözlənilən nağd axınlar bilavasitə risk dərəcəsi nəzərə alın-

maqla dəqiqləşdirilir: risk nə qədər yuxarıdırsa, dəqiqləşdirilmiş nağd axının elementlərinin məbləği də bir o qədər aşağı olur. RADR metodunda risk dərəcəsi nağd axının dəqiqləşdirilməsi ilə deyil, diskont dərəcəsinin dəyişilməsi vasitəsi ilə nəzərə alınır: risk nə qədər yüksəkdirsə, dəqiqləşdirilmiş diskont dərəcəsi də bir o qədər böyük olur;

- nağd axınların cari dəyərinin müəyyən edilməsi. Təhlilin son mərhələsi nağd axınların cari dəyərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

İnnovasiya layihəsində nağd axınların cari dəyərinin hesablanması diskont dərəcəsi əsasında hesablanır. İnnovasiya qərarlarının əsaslandırılmasında istifadə edilən diskont dərəcəsi aşağıdakı üç amilin təsiri əsasında formalaşır:

- konkret nağd pul axınlarının risk dərəcəsini. Diskont dərəcəsi təhlil olunan axmaya xas olan riskin dərəcəsini əks etməlidir - risk nə qədər yuxarıdırsa, diskont dərəcəsi də böyük olmalıdır. Məsələn, istənilən zaman anında şirkətlərin istiqrazlarının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan diskont dərəcəsi dövlət istiqrazlarının qiymətləndirilməsində tətbiq edilən diskont dərəcəsindən, firmanın adı səhmlərinin buraxılışı ilə əlaqədar olan nağd axınların diskontlaşdırılmasında tətbiq olunan diskont dərəcəsi isə onun istiqrazları üzrə hesablaşmalarda istifadə olunan diskont dərəcəsindən yüksək olacaqdır;

- gəlirlilik göstəricilərinin üstünlük təşkil etdiyi qiyməti əks etdirən səviyyəni. Diskont dərəcəsi iqtisadiyyatda formalaşan orta gəlirliliyi əks etdirməlidir;

- nağd axınların dövriliyini. Diskont dərəcəsində axınların nəzərdən keçirildiyi zaman intervalının dövriliyi də nəzərə alınmalıdır. Adətən, diskont dərəcəsi və nağd axınlar il hesabı ilə müəyyən edilir və bu hallarda dövriliyə hər hansı düzəlişlər etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin, axınların təhlilində zaman intervalı ildən fərqlidirsə, bu fakt diskont dərəcəsində əks olunmalıdır.

Diskont dərəcəsinin hesablanması üçün, ilk növbədə, innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələri və bu mənbələrdən cəlb edilən kapitalın dəyəri (qiyməti) müəyyən edilməlidir. İnnovasiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı firma (həmçi-

nin, innovasiyanı həyata keçirən istənilən qurum) yalnız vəsaitlərin hara yerləşdirilməsinə dair deyil, həm də onların maliyyələşdirilməsi mənbəyinə dair qərar qəbul etməlidir. Çünki firma üçün xüsusi vəsaitlərin həcmi və xarici borclanmanın əlverişliliyi bu qərarlara təsir göstərə bilər. Maliyyə diskont dərəcəsi bu mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərin dəyərinin orta çəkili ölçüsü kimi müəyyən olunur. Dövlət investisiyalarında bu göstərici fərqli ola bilər. Belə ki, maliyyə diskont dərəcəsindən fərqli olaraq dövlət innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən iqtisadi diskont dərəcəsi bazar təhriflərini və dövlətin tənzimləmə vasitələrinin təsirini nəzərə almalıdır.

Innovasiya layihələri seçilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Kapitalın alternativ dəyəri ilə diskontlaşdırıldıqda müsbət xalis cari dəyərə malik olmayan istənilən layihə qəbul edilməməlidir;
2. Müəyyən edilmiş büdcə çərçivəsində xalis cari dəyəri ən yüksək olan layihələr dəsti seçilməlidir;
3. Büdcə məhdudiyyəti olmayan, lakin bir-birini istisna edən alternativ layihələrdən xalis cari dəyər ən yüksək olan variant seçilməlidir.

DCF təhlilində alternativ xərclər (itirilmiş imkanlar) və ya başqa sözlə desək alternativ dəyər konsepsiyası mühüm rol oynayır. Firma müxtəlif innovasiya alternativlərini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, hər bir alternativ variant digər layihələrdə iştirakdan imtina nəticəsində mümkün gəlirlərin itkisi ilə müşayiət olunur. Müəyyən vəsaiti hər hansı layihəyə sərmayə edən firma onu bütün digər layihələrə yatırmaq imkanından məhrum olur. Beləliklə, sərmayə edilən kapitalın dəyəri alternativ xərclərin məbləğində qəbul olunur. Bu qiymət hətta, ilkin kapitalın formalaşması firmanın birbaşa xərcləri nəticəsində yaranmadığı hallarda da mövcud olur. Innovasiya üçün DCF təhlilində tətbiq olunan diskont dərəcəsi özündə alternativ xərcləri əks etdirməlidir. Diskont dərəcəsi vəsaitləri eyni risk dərəcəsinə malik olan mümkün alternativ layihələrdən ən yaxşısına sərmayə edildikdə əldə oluna bilən gəliri əks etdirməlidir. Məsələn, əgər, təhlil olunan layihənin xalis cari dəyəri firmanın kapitalının dəyərinə bərabər diskont dərəcəsi

əsasında hesablanırsa, bu zaman belə bir fikir irəli sürmək olar ki, bu halda alternativ xərclər konsepsiyası istifadə edilir: vəsaitin bu layihəyə sərmayə edilməsi əvəzində firma onları layihə ilə eyni risk dərəcəli və firmanın kapitalının dəyərində müvafiq gəlir əldə etməyə imkan verən qiymətli kağızlara (səhm və istiqrazlara) yatıra bilərdi.

İnnovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanmasında inflyasiyanın təsiri iki üsulla nəzərə alın bilər. Birinci üsul - pul axınlarının inflyasiya düzəlişi olmadan proqnozlaşdırılmasıdır ki, bu zaman müvafiq olaraq inflyasiyaya görə mükafat kapitalın dəyərindən çıxarılır. Bu metod nisbətən sadədir, lakin onun vasitəsi ilə XCD-in sürüşməsiz qiymətinin əldə edilməsi üçün 1) inflyasiya amortizasiya da daxil olmaqla layihənin bütün axınlarına eyni cür təsir etməli, 2) kapitalın rentabelliği göstəricisinə investorların daxil etdiyi inflyasiyaya görə düzəliş inflyasiya tempi ilə üst-üstə düşməlidir. Təcrübədə adətən bu şərtlər təmin olunmadığından bu metod geniş yayılmamışdır.

İkinci üsula müvafiq olaraq, kapitalın dəyəri nominal olaraq saxlanılır, ayrı-ayrı axınlar inflyasiyanın tempinə uyğun dəqiqləşdirilir. Bütün hallarda inflyasiya pul axınlarının təhlilinə müəyyən korreklərlə daxil edilməlidir ki, daha çox ehtimal olunan şəraiti mümkün qədər dəqiq əks etdirdirsin. Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya əsasən makroiqtisadi amillərlə əlaqədardır olub, qiymətlərin ümumi səviyyəsini müəyyən edir.

Belə halda istehlak qiymətləri indeksi göstəricisindən istifadə edilir. Inflyasiyanın maliyyə nəticələrinə çox ciddi təsir göstərdiyi qəbul edilməlidir və onu innovasiya layihələrində nəzərə almaq zəruridir. İkincisi, innovasiya büdcəsinin formalaşmasında inflyasiyanın təhrifedici təsirlərinin aradan qaldırılmasının ən səmərəli yolu pul axınlarının elementlərini qiymətlərin dəyişməsinə həssaslıqlarından asılı olaraq dəqiqləşdirilməsidir. Üçüncüsü isə, inflyasiyanın gələcək templərini dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığından səhvlər də qaçılmazdır. Beləliklə, belə qənaətə gəlmiş oluruq ki, inflyasiya qeyri-müəyyənliyi daha da artırır, həmçinin büdcənin formalaşmasını daha da

çətinləşdirir və innovasiya layihələrinə sərmayənin risklərini yüksəldir.

Əgər layihələrin təhlilində fərqlər yaranırsa, onda hansı layihənin seçilməsindən asılı olaraq müxtəlif illərdə investisiya qoyuluşu üçün sərbəst resursların həcmi fərqli olur. Məsələn, əgər bir layihə o birinə nisbətən daha böyük investisiya qoyuluşu tələb edirsə, onda ikinci layihəni seçməklə, biz $t=0$ anında əlavə layihənin maliyyələşdirilməsi üçün sərbəst maliyyə vəsaitlərinə malik oluruq. Müvafiq olaraq, əgər layihələr eyni həcmli investisiya qoyuluşları tələb edirsə və onlardan biri üzrə xalis pul axınları digərinə nisbətən daha tez daxil olursa, onda biz yeni layihənin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə imkan əldə edirik. Belə şəraitdə əlavə daxil olan pul vəsaitlərinin investisiyası üçün kapitalın dəyəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki halda artan pul axınları yaranır. Buna görə də, alternativ layihələrin təhlilində əsas məsələlərdən biri pul vəsaitlərinin axının cari dəyərini müəyyən etməkdir.

Layihələrin qiymətləndirilməsində istifadə olunan daha bir göstərici kimi rentabellik indeksidir (və ya gəlir-xərc nisbəti) (RI). Bu göstərici gəlirlərin cari dəyərinin xərclərin cari dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

$$RI = \frac{\sum_{t=0}^n G_t / (1+r)^t}{\sum_{t=0}^n X_t / (1+r)^t}$$

Rentabellik indeksi birdən böyük olduqda layihə qəbul edilir. Həmçinin risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yaranan çətinliklər diskont dərəcəsinin dəqiq hesablanmasına mane olur. Bununla belə, Amerika alimləri Q.Birman və S.Şmidt qeyd edirlər ki, pul axınlarının diskontlaşdırılması metodları qərarların qəbulu üçün mövcud olan ən yaxşı metodlardır (20, s. 16).

İnnovasiya layihələrində istifadə edilən göstəricilərdən biri investisiyanın uçot gəlirliliyidir. Uçot gəlirliliyi göstəricisi nağd axınlara deyil, daha çox xalis mənfəət göstəricisinə əsaslanır. Bu göstərici gözlənilən orta illik xalis mənfəətin investisiyanın həcminə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricinin də bir sıra ciddi çatışmamazlıqları vardır. Bunlardan birincisi, bu metodun tətbiqi zamanı

amortizasiyanın məbləği nəzərə alınmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, gəlirin həcmi amortizasiyanın hesablanması üsulundan asılıdır. Amortizasiya normasının artması firmanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərsə də (ilkin dövrlərdə mənfəətdən verginin azalması hesabına), onun mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Bu isə qeyd edilən metodun tətbiqi nəticəsində düzgün qərar vermək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bundan başqa, investisiyanın uçot gəlirliyi metodu pulun zaman dəyərini nəzərə almır. Bununla belə, bu göstəricinin tətbiqi investisiya layihəsinin səmərəliliyini dəqiq müəyyən etməsə də, investisiyanın uçot gəlirliyi göstəricisi sadə və asan başa düşülən göstəricidir.

Ödənmə müddəti göstəricisi innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan formalaşdırılmış ilk meyar olmaqla ilkin investisiyaların layihədən gələn gəlirlərə bərabər olması üçün tələb olunan müddəti əks etdirir. Alternativ layihələrin digər göstəricilərlə bərabər olduqda ödənmə müddəti daha az olan qəbul edilir.

Beləliklə, ödənmə müddəti və uçot gəlirliliyi göstəriciləri layihənin firmanın bazar dəyərinin artımına töhfəsi haqqında həqiqi məlumat vermir və yalnız onlardan istifadə edilməsi innovasiya siyasəti sahəsində düzgün olmayan qərarların qəbul edilməsi ilə nəticələnə bilər.

1.3. Kiçik biznesdə innovasiya layihəsi risklərinin nəzəri məsələləri.

Innovasiya layihəsinin hazırlanması prosesinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri innovasiya layihəsi risklərinin tədqiqi sayılır. Riskin mövcudluğu innovasiya layihələrinin parametrlərinin dəqiqliklə proqnozlaşdırmağın qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Risk, yalnız gələcəyə münasibətdə mövcuddur və nəticələrin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması ilə və ümumən innovasiya qərarının qəbul edilməsi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

Rus alimləri İ.T.Balabanovun və E.Teleqinanın (32, s.57-59) fikrincə, risk dedikdə, bu və ya digər təbiət hadisələrinin və insan cəmiyyətinin fəaliyyət

növlərinin spesifik xüsusiyyətindən doğan itkilərin mümkün təhlükəliliyi başa düşülür. M.Bromviçə və U.F.Şarpa görə isə, risk dövrün sonuna investisiyanın dəyəri ilə bağlı qeyri-müəyyənlikdən başqa bir şey deyildir. S.A.Komerkinin fikrincə, risklər özünü aşağıdakılarda təzahür edir (35):

- bir sıra daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində gəlirliliyin aşağı düşməsində (məsələn, plan kəmiyyətləri ilə müqayisədə məhsul satışı həcmnin azalması, kreditə görə faiz dərəcəsinin dəyişməsi);
- əldən buraxılmış iqtisadi səmərədə (innovasiya layihəsi digər alternativ layihələrə nisbətən daha az gəlir almaq imkanını buraxır);
- tərəfdaşların iflası, bazar konjunkturanın tərəddüdü ilə şərtlənən birbaşa iqtisadi itkilərdə.

İnnovasiya layihəsi risklərinin aşkara çıxarılmasına və aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlərin aşağıdakı ardıcılıqla aparılmasını məqsədəuyğun sayırıq:

1. İnnovasiya layihəsi risklərinin aşağı salınması məqsədinin müəyyən edilməsi;
2. İnnovasiya layihəsi risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət təhlili;
3. Risklərin aşağı salınması metodlarının seçilməsi;
4. Alınmış nəticələrin təhlili.

Məqsədin qoyuluşu mərhələsi iqtisadi konjunkturanın təhlili və proqnozlaşdırılması metodlarının istifadəsi ilə, subyektlərin imkan və ehtiyaclarının aşkara çıxarılması ilə xarakterizə olunur.

Riskin təhlili mərhələsində keyfiyyət və kəmiyyət təhlilinin müxtəlif metodlarından istifadə edilir: etibarlı informasiyaların, işləmələrin, toplanmış informasiyaların yığılması metodları, statistik və ehtimal metodları, innovasiya layihəsi riskinin funksional asılılıqlarının modelləşdirilməsi və s.

İnnovasiya layihələrində riskin təhlili aşağıdakı 2 əsas istiqamətdə aparılır

1. Riskin qiymətləndirilməsi. Buraya riskin mənbələrinin aşkara çıxarılması və təhlili, innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasının müxtəlif şəraitlərində risklərin səviyyəsinin müəyyən edilməsi daxildir;
2. Riskin idarə edilməsi. Buraya innovasiya layihəsi ilə bağlı risklərin qəbul

edilən səviyyəyə qədər aşağı salınmasına yönəldilmiş situasiyaların təhlili, tövsiyə və ya tədbirlərin işlənilib hazırlanması aiddir. Riskin idarə edilməsi özündə həm layihənin reallaşdırılması zəruriliyi haqqında prinsipial qərarın qəbul edilməsi prosesində, həm də onun həyata keçirilməsi strategiyası və taktikasının formalaşması zamanı riskin mövcudluğunun uçotunu birləşdirir.

Innovasiya layihəsi risklərinin idarəetmə səmərəliliyinin meyarları aşağıdakılar hesab olunur[30, s.33-34] :

- innovasiya layihəsi risklərinin idarəetmə sisteminə dəstək xərcləri nəzərə alınmaqla müəssisənin maliyyə göstəricilərinin tərəddüd səviyyəsinin aşağı salınması;
- innovasiya fəaliyyəti riski nəzərə alınmaqla təshih olunmuş əsas göstəriciləri sistemi;
- əmlakın və məsuliyyətin sığortası üzrə şərt və xərclərin optimallaşdırılması;
- gözlənilən zərərin kəmiyyətinin risklərin idarə edilməsi dəyərini örtməsinə yol verilməməsi.

Beləliklə, layihə risklərinin təhlili kompleks xarakter daşıyır və onun vacibliyi təkcə risklərin tədqiqinin zəruriliyində deyil, həm də aşkara çıxarılmış layihə risklərin səviyyəsinin aşağı salınması ilə əlaqədar tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında və dəyərəcə qiymətləndirilməsində, daha doğrusu, risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasındadır.

Hadisələrin (E) başlanması ehtimalı (P) mümkün əlverişli nəticələrin sayının (K) bütün mümkün nəticələrin ümumi sayına (M) nisbəti ilə müəyyən edilir:

$$P(E) = \frac{K}{M}$$

Hadisənin başlanması ehtimalı $0 < P(E) < 1$ -dir. Bu isə o deməkdir ki, ehtimal nə qədər vahidə yaxındırsa, bu hadisənin baş vermə ehtimalı bir o qədər böyükdür.

Variasiyanın genişliyi (amplitudası) (R) - bu, tədqiq edilən amillərin maksimum ($X_{\max}$) və minimum ($X_{\min}$) kəmiyyətləri arasında fərkdir:

$$R = X_{\max} - X_{\min}$$

Onun köməyi ilə riskin son dərəcə qeyri-dəqiq qiymətləndirilməsini almaq

olar. Çünki bu göstərici yalnız ədədi sıranın kənar hədlərindən asılıdır.

Risk faktiki gəlirliyin gözlənilən gəlirlik səviyyəsindən aşağı olması ehtimalına əsaslanır. Buna görə də, ehtimalların paylanması riskin ölçülməsi üçün əsas rolunu oynayır. Ehtimalların paylanması baş vermə ehtimalları göstərilməklə mümkün nəticələrin çoxluğunu əks etdirir. Əgər tədqiq olunan paylanma birdən çox mümkün nəticəyə malikdirsə, onda risk mövcud olur. Ehtimalların paylanması diskret və kəsilməz ola bilər. Diskret paylanmanın müəyyən sayda nəticələri mövcud olur. Hər bir nəticənin onun baş vermə ehtimallarına olan hasillərinin cəmi orta çəkili nəticəni göstərir. Bu göstərici riyazi gözləmə və ya gözlənilən nəticə adlanır. İnnovasiya layihəsində nəticələr gəlirlidirsə, onda gözlənilən gəlirlik (k) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$k = \sum_{i=1}^n k_i p_i$$

Burada, k_j - i-ci mümkün nə

P_i - i-ci nəticənin ehtimalı, $\sum_{i=1}^n P_i = 1$;

n - nəticələrin sayı.

Qeyd etmək lazımdır ki, gözlənilən gəlirliklə yanaşı investor aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır (23, s.84). Birincisi, mümkün gəlirlik gözləniləndən fərqlidirsə, onların gözlənilən gəlirə nisbətən səpələnməsi paylanma dispersiyası (yaxud standart kənarlaşma) göstəricisinə əsasən müəyyən olunur. Mümkün gəlirlik səviyyələrinin gözləniləndən kənarlaşması (sapması) nə qədər yüksəkdirsə,

$$\sigma^2 = \sum_{i=1}^n (k_i - k) p_i$$

dispersiya da bir o qədər yüksək olur. Dispersiya gözlənilən kəmiyyətə nisbətən mümkün nəticələrin səpələnməsinin ölçüsü kimi çıxış edir və aşağıdakı kimi hesablanır:

Göründüyü kimi, dispersiya orta gözlənilən kəmiyyətdən kənarlaşmaların kvadratlarının cəminə bərabərdir.

Bir çox hallarda dispersiya göstəricisindən istifadə məqsədəuyğun olmur.

Məsələn, “faizin kvadratı” anlayışının izahı çətinidir. Buna görə də, standart kvadratik kənarlaşma göstəricisindən istifadə edilir ki, bu da aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (k_i - k) p_i}$$

Adətən gözlənilən gəlirlik yüksək olduqda, orta kvadratik kənarlaşma da böyük olur. Buna görə də, yalnız orta kvadratik kənarlaşma əsasında risk haqqında təsəvvür əldə etmək çətin olur. Bu məqsədlə variasiya əmsalından istifadə edilir. Variasiya əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$CV = \frac{\sigma}{k}$$

Bu göstərici orta kvadratik kənarlaşmanın gözlənilən nəticənin (gözlənilən gəlirliyin) kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır. Variasiya əmsalı gəlirliyin bir vahidinə düşən riski ifadə edir. Riskin səviyyəsi dispersiyanın və standart kənarlaşmanın qiyməti artdıqca yüksəlir.

Innovasiya layihəsi riskinin qiymətləndirilməsi üçün S.A.Komerkinin təklifindən istifadə etməyi daha məqsədəuyğun sayırıq. O, «riskin qiyməti» (S_{risk}) adlandırdığı ümumiləşdirilmiş kompleks meyardan istifadə etməyi təklif edir ki, bu da innovasiya layihəsinin reallaşdırılması zamanı mümkün şərti itkilərin kəmiyyətini xarakterizə edir:

$$S_{risk} = \frac{P_k}{Z}$$

Burada, P_k - əlverişsiz hadisənin başlanması mümkünlüyü (riskin səviyyəsi);

Z - innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasından mümkün birbaşa itkilərin məbləği.

Riskin qiymətinin müəyyən edilməsi üçün dispersiyadan, orta kvadratik kənarlaşmadan və variasiya əmsalından istifadə olunması təklif edilir. Bu göstəricilərin iqtisadi cəhətdən təfsir və müqayisəli təhlil edilməsi mümkünlüyü onların riskin qiymətləndirilməsində istifadəsini məqsədəuyğun edir.

Ayrı-ayrı pul axınlarının paylanması xarakteri və onların bir-biri ilə korrelyasiyası layihənin XCD və DRN göstəricilərinin paylanması xarakterini və bununla da layihənin fərdi riskini müəyyən edir. İnnovasiya layihəsinin fərdi riskinin qiymətləndirilməsi metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) həssaslığın təhlili;
- 2) ssenarilərin təhlili;
- 3) Monte-Karlo metodu ilə imitasiya modelləşdirilməsi;
- 4) qərarlar şaxəsinin təhlili.

Həssaslığın təhlili. Həssaslığın təhlili layihənin parametrlərinin (dəyişənlərinin) gözlənilən qiymətlərinə əsasən işlənib hazırlanan baza variantının qurulması ilə başlayır. Baza variantına əsasən XCD və DRN göstəriciləri hesablanır. Bundan sonra layihənin əsas dəyişənləri, məsələn, satışın həcmi, satılan məhsulun qiyməti, alınan xammalın qiyməti, əmək haqqının səviyyəsi və s.-nin dəyişməsinin XCD və DRN- na təsiri qiymətləndirilir. XCD-də baş verən dəyişikliyin faizlə ifadə olunan kəmiyyətinin seçilmiş dəyişənin qiymətindən dəyişmənin faizlə ifadə olunan kəmiyyətinə nisbəti həssaslıq göstəricisi adlanır. Bu göstəricinin yuxarı olması layihənin səmərəliliyinin həmin dəyişənə qarşı həssas olduğunu göstərir. Eyni zamanda, dəyişənlərin ya onların kombinasiyasının XCD göstəricisini sıfıra bərabər edə bilən azalma həddi də müəyyən edilir. Həssaslığın təhlilinin aparılması zamanı adətən hər bir dəyişəni onun gözlənilən qiymətlərini artırıb, yaxud azaltmaqla yerdə qalan dəyişənləri sabit saxlamaqla bir neçə dəfə dəyişirlər.

Beləliklə, həssaslıq təhlili vasitəsilə innovasiya layihəsinin səmərəliliyinin həssas olduğu amillər müəyyən olunur və onların dəqiq proqnozlaşdırılması üçün əlavə tədbirlər həyata keçirilir. Eyni zamanda, dəqiq müəyyən edilə bilməyən dəyişənin qiymətində baş verən dəyişiklik layihənin ümumi nəticəsinə mənfi təsir göstəirsə, onda bu təsiri zəiflədən tədbirlər nəzərə alın və həyata keçirilə bilər.

Ssenarilərin təhlili. Həssaslıq təhlili risk təhlili metodları içərisində ən çox istifadə edilməsinə baxmayaraq, onun bir sıra məhdudiyyətləri vardır. Belə ki,

innovasiya layihəsinin fərdi riski 1) əsas dəyişənlərin dəyişməsinə XCD göstəricisinin həssaslığından və 2) bu dəyişənlərin ehtimal paylanmasında əks olunan ehtimal edilən qiymətlərinin diapazonundan asılıdır. Həssaslıq təhlili yalnız birinci amili nəzərə alır. Belə ki, layihənin əsas dəyişənləri çox vaxt bir-biri ilə əlaqəli olur. Məsələn, istehsalın həcmnin azalması, həm də istehsal edilən məhsulun qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqəli ola bilər. Həmçinin, əgər inflyasiya nəticəsində istehsal edilən məhsulun qiyməti artırsa, onda xərclər də (məsələn, istifadə edilən xammal və materialların qiyməti) inflyasiyanın təsirinə məruz qalacaqdır. Bu baxımdan, layihənin səmərəliliyini qiymətləndirərkən onun ayrı-ayrı dəyişənlərinin (məsələn, satışın həcmi, satılacaq məhsulun qiyməti və s.) dəyişmə diapazonunu və ayrı-ayrı vəziyyətlərdə bu dəyişənlərin qiymətlərinin mümkün kombinasiyalarını müəyyən etmək olar. Məsələn, yüksək iqtisadi artım şəraitində layihənin bütün dəyişənlərinin qiyməti bu vəziyyətin şərtləri altında dəyişir. Belə şəraitdə layihələrin fərdi riskinin qiymətləndirilməsinin ssenari metodundan istifadə edilir.

Həm XCD göstəricisinin əsas dəyişənlərdən həssaslığının, həm də dəyişənlərin ehtimal edilən diapazonun müəyyən edilməsinə əsaslanaraq riskin təhlili metodu ssenarilərin təhlili adlanır. Ssenarilərin təhlili mümkün variantlarda XCD göstəricisini hesablamağı nəzərdə tutur. Məsələn, üç mümkün variantda: pis, yaxşı və ehtimal edilən variantlarda XCD göstəricisini hesablamaq olar. Daha sonra bu variantlardakı XCD ehtimal edilənlə müqayisə edilir.

Monte Karlo metodu ilə imitasiya modelləşdirilməsi. Bu metod həssaslıq təhlilini və dəyişənlərin paylanma ehtimallarının təhlilini birləşdirir. Bununla belə, ssenari təhlili elektron cədvəllərin köməyi ilə aparmaq olursa, bu metodla modeləşdirmə nisbətən güclü proqramlı təchizat sistemi tələb edir.

Kompüter modelləşdirməsinin birinci mərhələsi pul axınının hər bir ilkin dəyişənlərinin paylanma ehtimalının müəyyən olunmasıdır. Bu məqsədlə adətən ilkin dəyişənlərin orta kvadratik kənarlaşması və ya aşağı həddi, ən çox ehtimal edilən qiyməti və yuxarı həddi və s. kimi əlamətlərindən ibarət çox da böyük

olmayan sayda parametrlərlə verilən kəsilməz paylanmadan istifadə edilir. Modelləşdirmə prosesi aşağıdakı üsulla yerinə yetirilir.

1. Modelləşdirmə proqramı hər bir ilkin dəyişən üçün onun verilmiş ehtimallarının paylanmasına əsaslanaraq təsadüfi yolla qiyməti seçir. Məsələn, natural ifadədə reallaşdırmanın həcmi seçilir;

2. Vergi dərəcəsi və amortizasiya ayırmaları kimi amillərin verilmiş qiymətləri ilə birlikdə variyasiyalanan hər bir dəyişən üçün seçilmiş qiymətlərə əsasən modeldə hər il üzrə xalis pul axınları müəyyən edilir. Bununla da, layihənin XCD-i hesablanır.

3. Birinci və ikinci mərhələlər dəfələrlə təkrarlanır. Məsələn, 1000 dəfə təkrarlanma ehtimalların paylanmasını təşkil edən XCD göstəricisinin 1000 sayda qiyməti hesablanır. Bunun əsasında isə XCD gözlənilən qiyməti və orta kvadratik kənarlaşması müəyyən edilir və sonda variyasiya əmsali hesablanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Monte-Karlo metodu ilə riskin qiymətləndirilməsi ssenarilərin təhlilinə nisbətən daha dəqiq olur. Bununla belə, imitasiya təhlilinin cəlbədiciliyinə baxmayaraq bu metoddan praktikada geniş şəkildə istifadə edilmir. Bu metodun tətbiqində əsas çətinliklərdən biri dəyişənlərin ehtimallarının paylanmasının və onlar arasındakı korrelyasiya asılılığının müəyyən edilməsidir. Digər mühüm problem, imitasiya modelinin yalnız fərdi riski müəyyən etməsi ilə əlaqədardır. Bu firmadaxili risk və bazar riski haqqında tam təsəvvür vermir.

Qərarların şəxslərinin təhlili. Fərdi riskin qiymətləndirilməsi investisiya qoyuluşunun büdcənin formalaşması prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Lakin menecerlər riskin ölçülməsindən çox, onun azaldılmasında maraqlı olurlar. Adətən layihənin reallaşdırılmasına çəkilən xərclər bir anda deyil, müəyyən dövr ərzində (məsələn, bir neçə ildə) həyata keçirilir. Bu da, menecerlərə layihə ilə əlaqədar qərarlara yenidən baxmaq, yəni layihəyə əlavə pul vəsaitlərini yatırtmaq, ya da layihənin reallaşdırılmasını dayandırmaq imkanı verir. Strukturu bir neçə il ərzində investisiya qoyuluşu həyata keçirməyə imkan verən layihələrin qiymətləndirilməsi qərarların şəxslərinin təhlili metodundan istifadə etməklə həyata keçirilir.

Layihədən imtina imkanını nəzərə almaqla qərarların şaxələnməsi metodunun tətbiqi zamanı aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

L. Firmanın menecerləri investisiya üzrə qərarın qəbulu prosesinin bir mərhələni deyil, bir neçə mərhələni əhatə etməsini təmin edə bilirlərsə, onda layihənin riskini azalda bilər;

2. Əgər layihənin istismarı zamanı zəruri olduqda firma ondan qismən və ya tamamilə imtina edə bilərsə, onda layihənin riski əhəmiyyətli şəkildə azaldıla bilər. Bu baxımdan, innovasiya büdcəsinin formalaşması haqqında qərar verilirərkən belə idarəetmə imkanları nəzərə alınmalıdır;

3. Layihədən imtinanın qiyməti imtina edilən layihə ilə əlaqədar aktivlərdən alternativ istifadə imkanları olduqda azalır. Bununla da risk aşağı düşür;

4. Innovasiya büdcəsinin formalaşması prosesi dinamik prosesdir. Adətən investisiya qoyuluşu haqqında qərarlara təsir edən amillər zaman keçdikcə dəyişir. Buna görə də, həm firmalar innovasiya proqramlarına, həm də həyata keçirilən layihələrə dövrü olaraq yenidən baxmalıdırlar. Əgər innovasiya qərarlarına təsir edən amillərdə dəyişikliklər baş veribsə, onda yeni informasiya ehtimalların və pul axınlarının hesablanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Innovasiya layihələndirilməsinin ilkin mərhələsində tətbiq olunan sistemli yanaşma və üsulların kompleks tədqiqi sadəcə olaraq risklərin təhlili məqsədilə aparılmır. Təhlil zamanı əldə olunan nəticələr menecərə layihəni həyata keçirməkdə kömək edir. Burada məqsəd heç də riskləri tapıb onları biznes-planda əks etdirməkdən ibarət deyil, həm də onları layihənin fəaliyyəti dövründə idarə etməkdir. Biznes-plan layihənin məlumat-analitik modeli olmaqla onu idarə etməyin fəal aləti kimi çıxış edir. Çünki biznes-plan özündə risklərin idarə edilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər planını birləşdirir. Risklərin idarə edilməsi isə, onları əlverişli səviyyəyə qədər azaltmaq istiqamətində əsaslı şəkildə tövsiyə və tədbirlərin işlənilib həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Fəsil 2. Ölkənin biznes sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının müasir vəziyyəti

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi

Ölkəmizdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının təmin edilməsi və texnika və texnologiyanın inkişafı sahibkarlıq subyektlərinin, universitetlərin, elmi- tədqiqat institutlarının və dövlət qurumlarının qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlərinin nəticəsidir. Buna görə də, qeyd edilən subyekt və institutların səmərəli əlaqələndirilməsi üçün ölkədə Milli İnnovasiya Sisteminin yaradılması zəruridir. Milli innovasiya sistemi yeni texnologiyaların yaradılması, idxalı, modifikasiyası və diffuziyası üzrə fəaliyyət göstərən və qarşılıqlı əlaqəyə girən dövlət və özəl bölmə institutlarının şəbəkəsini əks etdirir. Milli innovasiya sisteminin yaradılması zəruriliyi insanlar, müəssisələr və institutlar arasında texnologiya və informasiya axınının innovasiya prosesi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, milli innovasiya sisteminin əhatə etdiyi subyektlərə aşağıdakıları aid etmək olar (27, s.32):

- özəl bölmə;
- dövlət bölməsi (innovasiya siyasətinin hazırlayan, innovasiya fəaliyyətini koordinasiya edən, maliyyələşdirən və tənzimləyən orqanlar daxil olmaqla);
- tədqiqat sektoru (sahə elmi-tədqiqat təşkilatları, Milli Akademiya, digər tədqiqat təşkilatları, universitetlər daxil olmaqla);
- texnologiyanın ötürülməsi üzrə təşkilatlar və digər vasitəçilər;
- ictimai təşkilatlar;
- xarici tərəfdaşlar.

Milli innovasiya sisteminin yaradılması hökumətə innovasiya fəaliyyətini canlandırmağa və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün təsir vasitələrini müəyyən etməyə, dövlət siyasətini innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Bu baxımdan, yerli firmaların

innovasiya potensialının, xüsusilə onların yeni texnologiyanı yaratmaq və mənimsəmək qabiliyyətlərinin artırılması məqsədilə yuxarıda qeyd edilən subyektlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş dövlət siyasətinin iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır.

Müasir dünyada texnika və texnologiyaların nisbətən sürətlə dəyişir. Belə şəraitdə məhsul və prosesləri yerli şəraitə uyğunlaşdırmaq, məhsuldarlıq və xərcləri azaltmaq üçün onların təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Bu dəyişikliklərin bir çoxu elmi-tədqiqat laboratoriyalarında deyil, iş yerlərində həyata keçirilir. Ölkə iqtisadiyyatında məhsul və proseslərdə həyata keçirilən kiçik dəyişikliklərin cəmi təsiri bir çox hallarda yeni iri texnologiyanın təsirindən böyük ola bilər. Bu baxımdan, mövcud texnologiyaların yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasını ilkin innovasiyalar qədər məhsuldar ola bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr səylərini elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərində cəmləşdirməlidirlər. Bu zaman, hökumət əsasən xarici ölkələrdən alınmış texnologiyanın əldə edilməsi, mənimsənilməsi, yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasını və təkmilləşdirilməsi üzrə vasitəçilik funksiyalarını üzərinə götürməli və həmçinin bu işlərə kömək etməlidir.

Milli iqtisadiyyatın innovasiyanı mənimsəməsi qabiliyyəti ölkədə təhsil və peşə hazırlığı səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Amerika alimləri C.Dahlman və R.Nelson qeyd edirlər ki, əsas istehsal amili texniki məsələləri qiymətləndirib qərar vermək qabiliyyətində olan texniki insan kapitalıdır ki, bu da yaxşı inkişaf etmiş təhsil sistemini tələb edir ki, belə təhsil sistemində bütün səviyyələrdə zəruri əsasların formalaşmasına səbəb olur. Bu baxımdan, ölkədə ali və peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsinin innovasiya fəaliyyəti baxımından mühüm rolu vardır. Ali təhsil müəssisələri ölkədə və dünyada baş verən texnoloji və digər dəyişiklikləri izləməyə, onların ölkə və firma üçün əhəmiyyətini qiymətləndirməyə, bu dəyişikliklərə reaksiya verməyə və onların üstünlüklərindən istifadə etməyə istiqamətlənmənin inkişaf strategiyası hazırlamağa qadir olan kadrlar hazırlayır.

Müasir dövrdə Azərbaycan texnologiyanı əldə etmək üçün bir sıra yollardan istifadə edə bilər. Bunlardan birincisi xarici texnologiyanın əldə edilməsidir. Xarici

texnologiyanın cəlb edilməsi xarici investisiya məhsullarının oxşarını yaratmaq, xarici birbaşa investisiyanın cəlb edilməsi və xarici lisenziyaların alınması yolları ilə mümkündür. Dövlət innovasiyanın əldə edilməsinin qeyd edilən istiqamətlərinə xarici investisiyanın cəlb edilməsi sahəsində dövlət siyasəti, xarici lisenziyanın alınmasının tənzimlənməsi, intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması rejimi və yerli müəssisələrin xarici texnologiyanın alınmasının maliyyələşdirilməsi yolu ilə təsir göstərə bilər.

Ölkədə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasına böyük ehtiyaca vardır. Çünki araşdırmalar göstərir ki, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar olaraq hətta inkişaf etmiş ölkələrdə firmalar tərəfindən bu işlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlər əsasən bölüşdürülməyən mənfəət hesabına maliyyələşdirilir. Belə halda isə əsasən iri və gəlirli firmalar innovasiya layihələrinin tətbiqi ilə məşğul olmaq imkanlarına malik olurlar. Buna görə də, bu sahədə dövlətin innovasiya siyasətinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin əsas təşkil prinsipləri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- innovasiya tətbiqi müddətlərini minimumlaşdırma və bundan alınan effekti maksimumlaşdırmağa istiqamət götürmək;
- innovasiya prosesinin bütün mexanizm və mərhələlərini mövcud institusional-hüquqi normalara uyğunlaşdırmaq;
- innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin maksimal geniş spektri və onların optimal əlaqələndirilməsi;
- innovasiyanın işlənilib hazırlanması və praktiki olaraq reallaşdırılması prosesinin kompleksliliyi;
- bütün innovasiya prosesinin yüksək çevikliyi və dinamikliyi.

Dövlətin ölkədə innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilən firmaların yaradılması və bu firmaların innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində iştirakı zəruridir. Bu məqsədlə ölkədə Innovasiya Fondunun yaradılması məqsəduy-

ğundur. Bu fondun məqsədi yerli firmalara öz maddi-texniki bazarlarını inkişaf etdirmək, xarici ölkələrdən məhsul və proses innovasiyalarını almaq, həmçinin innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməklə bağlı maliyyələşdirmək olmalıdır.

Beləliklə, ölkədə təkmil innovasiya sisteminin yaradılması ölkənin elmi potensialının istehsal potensialı ilə əlaqələndirməsi əsasında sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək olar.

Hazırda Azərbaycanda mülkiyyət formasından asılı olmayaraq tətbiq olunan innovasiya layihələrinin miqyası ilbəil artmaqdadır (cədvəl 2.1). Bütövlükdə isə 2010-2013-cü illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsulun həcmi 52,2 mln. manat təşkil etmişdir ki, bunun da 94,7% -i emal sənayesinin payına düşür [3, s.89].

Sənaye sahəsi üzrə təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi 2011-ci ildə ən yüksək həddə çatmış və 14,4 milyon manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2013-cü ildə kəskin azalmış və cəmi 883 min manat olmuşdur. 2010-2013-cü illərdə təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi 18,4 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da 42%-i emal sənayesinə aid olmuşdur, (cədvəl 2.1)

Sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər 2005-ci ildə 53,3 mln. manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2010-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən 6 dəfədən çox azalmışdır (cədvəl 2.2). Baxmayaraq ki, 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər təqribən 1,5 dəfə artmışdır, son illərdə bu göstəricidə azalma tendensiyası müşahidə olunur. Hesablamalar göstərir ki, 2010-2013-cü illərdə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin ümumi məbləğində məhsul innovasiyalarının payı 90% təşkil etmişdir. Təhlil olunan dövrdə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin 76,5% müəssisənin öz vəsaiti, 14,5%-i dövlət büdcəsi, 9%-i sair fondlar hesabına maliyyələşdirilmişdir (cədvəl 2.3). Bundan başqa, statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2011-2013-cü illərdə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin cəmi 3,5%-i yeni texnologiyaların alınmasına, 60,1%-i texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlıqların alınmasına sərf edilmişdir (cədvəl 2.4).

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat

	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olunmuş məhsul				Təkmilləşdirilmiş məhsul			
	2010	2011	2012	2013	2010	2011	2012	2013
Sənaye-cəmi	4 384	13163	23052	11634	2 029	14403	1045	883
Mədəncixar ma sənayesi	-	2073	396	326	-	10430	236	-
Emal sənayesi	4 384	11090	22656	11308	2 029	3973	810	883
ondan:								
toxuculuq sənayesi				8933	1 717			
kimya sənayesi			3049	465	311.4	1969	21,3	40,7
içki istehsalı	-	3500	18200	-	-	-		
kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı		5681	20,4			1044		
elektrik avadanlıqlarının istehsalı		13,5						
maşın və avadanlıqların istehsalı	1 262		890	238		106	686	798
məbellərin istehsalı	22.7							
neft məhsulları istehsalı		103,3				3,2		
maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	1 311	1295	497	512			102,1	44,1
ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı		498,1				850,5		

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s.89

Cədvəl 2.2

İnnovasiyalarm tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

	2005	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	53 273	8139	31589	9326	13877
məhsul innovasiyaları	53 272	7 952	30904	5975	11899
proses innovasiyaları	0.8	187.3	684,6	3351	1978
Mədənçixarma	43 892	4.8	692,9	778	8197
məhsul innovasiyaları	43 892	4.8	692,9	778	8052
proses innovasiyaları	-	-	-	-	145
Emal sənayesi	8 573	8 128	29319	8083	4066
məhsul innovasiyaları	8 572	7 941	28634	5196	3847
proses innovasiyaları	0.8	187.3	684,6	2887	219

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s. 90

Cədvəl 2.3

Fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

	2005	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	53 273	8139	31589	9326	13877
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	4 060	3 584	22996	9174	12377
dövlət büdcəsi	43 026	-	8593		551
büdcədən kənar fondları	1 619				
Sair	4 569	4 555		152	949

Mədənçıxarma sənayesi	43 892	4.8	692,9	778	8197
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	866.6	4.8	692,9	778	8197
dövlət büdcəsi	43 025	-	-		
büdcədən kənar fondlar					
Sair	-	-	-		
Emal sənayesi	8 573	8 128	29319	8083	4066
Müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	2 384	3 573	20726	7931	2566
Dövlət büdcəsi	0.2	-	8593		551
Büdcədən kənar fondlar	1 619				
Sair	4 569	4 555	-	152	949

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s. 92

Cədvəl 2.4

Fəaliyyət nörləri və tətbiqi istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

	2005	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	53273	8 139	31589	9326	13877
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	853.5	2 551	3328	529	9036
Texnoloji innovasiyalar ilə	1 782	5 053	25178	5451	2328

əlaqədar maşın və avanlığın alınması					
yeni texnologiyaların alınması	50		585,0	558	770
proqram vəsaitlərinin alınması			40,0	166	505
yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	4.6	300.1	20,5	16,2	1011
innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı		95.6	99,3	2,5	46
marketing tədqiqatları	0.82		-		
texnoloji innovasiyalar	2.02	140.0	-		
elmi-tədqiqat və işləmələr	-	-	2162	2602	181

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s.94

Innovasiya bazarlarının effektivliyi bir sıra şərtlər və amillər əsasında müəyyən olunur ki, onların da arasında bu bazarların rəqabət təşkili dərəcəsi müstəqil yer tutur. Belə effektivliyin daha düzgün hesablanması aşağıdakı düsturla aparılır. [24, s14]

$$I_e = / (a+b+c)+K_k,$$

burada: I_e - innovasiya bazarlarının effektivliyi;

a - innovasiya firmalarının sayı;

b - bu bazarın əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində innovasiya məhsullarının xüsusi çəkisi;

c - yerli innovasiya işləmələrinin payı;

K_k - innovasiya bazarmın rəqabətlik əmsalı (bu bazarın əmtəə dövriyyəsində dövr hakim innovasiya firmalarının payı).

İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı üçün əlverişli mühitin formalaşmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Sənayenin effektiv fəaliyyət göstərən sektorunun formalaşması: sənaye

müəssisələrinin texniki-texnoloji təzələnməsinin aparılması;

2) Sahibkarlıq sektorunda innovasiya aktivliyinin inkişafı və stimullaşdırılması:

yəni, investisiya kapitalı sahiblərinin maraqlarının uzlaşdırılması və bu sferada dövlət siyasətinin reallaşdırılması; innovasiyaların tətbiqi və yüksək texnologiyalar sferasında məşğul olan şirkətlərin inkişafı üçün vergi stimullarının formalaşdırılması; fəaliyyət göstərən şirkətlərə yeni məhsulların, xidmətlərin və onların istehsalı metodlarının hazırlanması üzrə xərclərə görə subsidiyaların verilməsi; əhaliyə sahibkarlığın əsaslarının tədrisi üçün geniş imkanların yaradılması.

3) İnstitusional mühitin yaradılması: normativ sənədlərdə, innovasiya strategiyaları və proqramlarında müxtəlifliyin aradan qaldırılması;

Ölkə prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf kompensasiyasında qeyd olunur ki, uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, elmin inkişafına yerli xüsusiyyətlər və qlobal meyllər nəzərə alınmaqla önəm verilməli və onun mütərəqqi dünya elminə səmərəli inteqrasiya prosesi davam etdirilməlidir. Ona görə də ölkədə innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadə və inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət dəstəyi tədbirlərinin reallaşdırılmasına və müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi, bölgələrdə yerli xammala əsaslanan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin keyfiyyətə müasir səviyyədə qurulması və yeni müəssisələrinin yaradılması

istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 2020-ci ilə qədər olan dövrdə ölkədə polad istehsalı,neft-qaz emalı və neft-kimya kompleksləri,gübrə,gəmiqayırma və sement zavodlarının inşası,alüminium sənayesinin inkişafı,ilkin alüminium istehsalının artırılması,özəl sektorun iştirakı ilə son məhsulun istehsalına qədər texnoloji zəncirin qurulması,bu sahənin ixrac potensialının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda iqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərçiyi infrastrukturun formalaşdırılması qeyri-neft emalı sənayesinin inkişafı ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamət olacaqdır. Hazırda ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq məqsədi ilə imzalanmış “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Fərmanın və 2011-ci il 28 dekabr tarixli “Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Sərəncamının icrası istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirilir. Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkə regionlarının çoxunda elmi təşkilatların potensialından kifayət qədər istifadə olunmur. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, elmi işləmələrin məhsulları heç də həmişə rəqabətqabiliyyətli əmtəələr kimi çıxış etmirlər. Elmi təşkilatların müəssisələrlə əvvəllər mövcud olan əlaqələrinin pozulması demək olar ki, hər yerdə elm və istehsalın ayrılmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması və regional səviyyədə innovasiya fəaliyyətini genişləndirmək üçün regional innovasiya strategiyasının işlənilməsinə ehtiyac vardır.

İqtisadiyyatın xammal yönümlü inkişafı texnoloji baxımdan geridə qalmaya səbəb olmaqla innovasiyanın inkişafını ləngidir. Azərbaycanı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxarmağa qadir olan makrostrategiyanın əsasında innovasiyalı informasiya texnologiyalarının inkişafı dayanır. Bu aspektdən yanaşdıqda respublikada, xüsusilə də onun regionlarında innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına və inkişafına zərurət yaranmışdır. Beynəlxalq təcrübədə aparıcı mövqeyə malik bazar iqtisadiyyatlı hər bir ölkənin inkişaf strategiyası son nəticədə elmi-texniki tərəqqinin sürətli artımını, əmtəələrin rəqabət

qabiliyyətliliyini və yüksək həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən fasiləsiz innovasiya axtarışı əsasında formalaşır.

Hazırda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması iqtisadi regionların inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Prof. R.Mehdiyevin tədbirincə desək, insan kapitalına yönəldilən investisiyalar iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Nəticədə insan kapitalının keyfiyyətinin artması həm vətəndaşların gəlirlərinin, həm də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, innovativ fəaliyyətin inkişafına şərait yaradır [12, s.10].

Hesab edirik ki, şəhərlərin hüdudlarında ərazi-sənaye zonalarının yaradılmasının stimullaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Bu məqsədlə xüsusi proqramların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, ərazi-sənaye zonalarının Gəncə, Sumqayıt, Əli-Bayramlı və Mingəçevir şəhərlərində yaradılması bu şəhərlərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin güclü inkişafına təkan verərdi. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur:

- müəssisəyə maliyyə-kredit dəstəyi hesabına yüksək texnoloji məmulatların hazırlanması və yaradılması üçün şəraitin təmin edilməsi;

- vergi və gömrük imtiyazlarının verilməsi, enerji resurslarına tariflərin aşağı salınması, büdcəyə borcların və enerji resursları ödənişi üzrə öhdəliklərin restrukturizasiyasının aparılması hesabına yerli məmulat istehsalçıları üçün daha geniş əlverişli rejimin təmin edilməsi;

- baza müəssisələrinin boş istehsal və torpaq sahələrinin effektiv istifadəsi, yüksəkixtisaslı kadrların elmi-texniki potensialının qorunub saxlanması, ixtisaslaşmış sənaye müəssisələrində yeni iş yerlərinin yaradılması;

- icra hakimiyyətinin maraqlı orqanlarının sifarişi üzrə müəyyən nomeklaturalı ixtisaslaşmış məmulatların zəmanətli satışı üçün şəraitin yaradılması.

Fikrimizcə, Azərbaycanın innovasiya sisteminin inkişafı regional modullar bazasında həyata keçirilməsi məqsəduyğun sayılır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər işlənilib hazırlanmasını və yerinə yetirilməsini zəruri sayırıq:

- qapalı ərazi vahidləri üzrə, onların iqtisadi və sosial inkişafa effektiv integrasiyası üzrə inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması;
- Azərbaycanın ayrı-ayrı regionları üzrə elmi mərkəzlərinin yaradılmasına dövlət köməyi, eləcə də iqtisadi rayonlar üzrə texnologiyaların transferti mərkəzlərinin yerləşdirilməsi;
- respublikanın regionlarında elm və texnikanın dövlət üçün prioritet sayılan inkişaf istiqamətlərində fundamental tədqiqatlar aparan elm və təhsil fəaliyyətinin integrasiyasını təmin edən, tədqiqat institutlarının funksiyasını yerinə yetirən ali təhsil məktəblərinin yerləşdirilməsi üçün yerlərin müəyyən edilməsi. Həmin təhsil müəssisələri ilk növbədə Azərbaycan üçün “inkişaf lokomotivi” funksiyasını yerinə yetirən və digər regionlara daha çox multiplikativ təsir göstərən regionlarda yerləşdirilməlidir;
- regionların investisiya-innovasiya inkişaf proqramına uyğun innovasiya fəaliyyətinin istehsal-texnoloji infrastrukturunun-texnologiyaların, innovasiya-texnoloji mərkəzlərin, biznes-inkubatorların inkişafı;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində xüsusi iqtisadi zonaların (texniki- tətbiqi və sənaye istehsal) yaradılması.

Azərbaycanın regionlarında innovasiyaların idarə edilməsi sisteminin təhlili göstərir ki, onlar üçün mövcud olan əsas ənənəvi problem regional innovasiya potensialının reallaşdırılması üçün zəruri olan dəqiq müəyyənləşdirilmiş innovasiya strategiyasının yoxluğudur. Apardığımız geniş tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan regionları üçün regional planlaşdırmanın analitik metodlarından, eləcə də Avropanın TACİS EES ekspert xidmətinin tədqiqat qrupu tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodikadan istifadə etməklə innovasiya strategiyasının layihələndirilməsi mexanizmi təklif olunur.

Layihələndirmənin əsas mərhələləri aşağıdakılar sayılır:

- regionun iqtisadi və institusional auditinin aparılması;
- region iqtisadiyyatı sahələrinin vəziyyətinin təhlili;
- regionun inkişafının əsas aspektlərinin SWOT -təhlili;
- strategiyanın yönəldiyi «kritik» uğur amillərinin aşkara çıxarılması;
- baza məqsədlərinin şərh olunması;
- strateji imkanlar dəstinin işlənilib hazırlanması və onların SWOT-təhlil vasitəsilə qiymətləndirilməsi;
- ən yaxşı strateji yanaşmanın müəyyən edilməsi;
- strateji yanaşmanın qısa ifadəsi;
- hər bir baza məqsədi üçün əsas hərəkət proqramlarının müəyyən edilməsi. Bu metodika əsasında aparılmış tədqiqatın nəticəsi regionun təsərrüfat kompleksinin bərpasına və inkişafına kömək edə biləcək əsas uğur amillərini aşkara çıxarmağa imkan verəcəkdir.

2.2. Biznes sistemində innovasiya potensialının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amilləri

Ölkədə sənayenin perspektivli sahələrindən biri neft-maşınqayırma sahəsidir. Hesab edirik ki, ölkədə neft hasil edən dövlətlərlə qonşuluq, eləcə bu sahədə toplanmış zəngin təcrübə neft-mədən avadanlıqları istehsalının inkişafını zərurətə çevirmişdir. Onu da qeyd edək ki, neft-maşınqayırma sahəsinin inkişafı xarici şirkətlərlə strateji əməkdaşlıq şəklində də həyata keçirilə bilər. Belə ki, hazırda texnologiyanın cəlb edilməsi məqsədilə xarici firmalara birbaşa investisiya qoyuluşu səmərəli yollardan biri hesab edilir. Məhz bu aspektən yanaşdıqda demək olar ki, hökumət xarici neft maşınqayırma şirkətində əhəmiyyətli paya malik olmaqla, bu şirkətin imkanlarından yararlanaraq yerli neft maşınqayırma sahəsinin inkişafına nail ola bilər.

Bütövlükdə sənaye istehsalı, o cümlədən də neft maşınqayırması

iqtişadiyyatın son dərəcə fond tutumlu sahəsidir. Müəssisənin əsas fondlarının mövcud vəziyyəti xeyli dərəcədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi və sosial nəticələrini şərtləndirir. Konkret müəssisədə istifadə olunan avadanlıq və texnologiyadan məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərcləri, ekoloji və sanitar-gigiyenik mühit kimi ən vacib göstəricilərdən asılıdır.

“Azneftkimyamaş” SC-nin bütün müəssisələri öz mövcudluğu ərzində dəfələrlə modernizasiyaya, texniki cəhətdən yenidən silahlanmaya, yenidənqurmaya və genişləndirməyə məruz qalmışdır. Bu müəssisələr əsas vəsaitlərin: binaların, istehsal meydançalarının, maşın və avadanlıqların, müxtəlif ötürücü qurğuların, dəmir yollarının, anbarların, nəqliyyat vasitələrinin çox böyük həcmində malik olmuşlar.

Keçmiş SSRİ-nin inzibati-amiranə sistemi iflasa uğradıqdan sonra, müəssisə rəhbərliyi köhnəlmiş fondlarla və texnologiyalarla üz-üzə qaldı. İlk növbədə burada söhbət “Azneftkimyamaş”ın qız müəssisələrinin əsas fondlarının orta yaşından gedir. Təxmini hesablamalar göstərir ki, ölkənin maşınqayırma müəssisələrində bütün dövrüyyədənkənar vəsaitlərinin 80%-ə qədər 20 ildən çox yaşa malikdir. Bəzi müəssisələrdə isə yaşı 40 ildən çox olan avadanlıqlardan istifadə olunur.

“Azneftkimyamaş” SC-nin müəssisələrində son dəfə modernizasiya keçən əsrin 80-ci illərində həyata keçirilmiş, istehsal texnologiyası isə 60-70-ci illərdə işlənib hazırlanmış və öz xidmət dövrünü başa vurmuşdur.

Bundan başqa, sənaye zavodlarının istehsal güclərindən 10-20% istifadə olunduğu indiki şəraitdə istifadə olunmayan əsas fondların mövcudluğu müəssisənin çiyində ağır bir yük olmaqla son nəticədə öz əksini müəssisənin son məhsulunun maya dəyərinin artmasında tapır. Müəssisələrin əksəriyyətində avadanlığın böyük hissəsinin dəyəri artıq amortizasiya olunsada vəsaitlərin böyük həcmi onlar işçi vəziyyətinin saxlanmasına, başqa sözlə, təmir işlərinə xərclənir. Müvafiq texnoloji avadanlıqlarsız müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətli məhsulun istehsalı qeyri-mümkündür.

Məhz buna görə də bütün müəssisə rəhbərləri əsas fondların təzələnməsi problemini ön plana çəkirlər.

Təhlil göstərir ki, “Azneftkimyamaş” SC-nin qız müəssisələrində universal avadanlığın aşınma səviyyəsi adətən 75%-i, standart avadanlıq üçün isə 90%-i ötüb keçir. Buraya həmçinin əsas texnoloji avadanlığın ənənəvi aşınmasını və aşağı səmərəliliyini əlavə etmək lazımdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əsas fondların yüklənməsi kifayət qədər aşağı kəmiyyətə malikdir. Boş dayanmış avadanlığın kifayət qədər böyük miqdarına malik olan çox böyük yüklənmiş sexlərin mövcudluğu böyük xərclərə gətirib çıxarır ki, bu da onların rəqabət qabiliyyətliliyini və beləliklə də satışın həcmi və şirkətin dəyərini aşağı salır. Həm də onların yüklənməsini təmin etmək üçün heç bir imkan yoxdur.

Təhlil göstərir ki, səhmdar cəmiyyətdə faktiki olaraq avadanlığın 60%-ə qədəri istifadə edilmir. Avadanlığın 30%-ə qədəri isə bir növbədən aşağı, yalnız 5%-i ilk növbədə istifadə edilir. Həqiqətdə isə effektiv istehsal onunla xarakterizə olunur ki, bütün avadanlıq bir növbədən çox(adətən iki növbə) istifadə edilsin. Əgər layihə nəticəsində bir növbədən aşağı fəaliyyət göstərən avadanlığa malik istehsalın yaradılması planlaşdırılırsa, onda bu cür qərar tam səmərəsiz olmaqla analoji qərb müəssisəsi ilə müqayisədə uduzacaqdır. Odur ki, layihənin reallaşdırılması nəticəsində həm istifadə olunan avadanlığın, həm də əsas fondların strukturu ciddi dəyişməlidir. Məsələn, bu zavodun restrukturizasiyası layihəsində 12 korpusdan yalnız ikisi istifadə olunur, qalan korpuslar isə dondurulmuş və istilik sistemindən ayrılmışdır.

Müəssisədə və sahədə vəziyyətin mürəkkəbliyi, xarici şəraitin dəyişkənliyi restrukturizasiya variantlarının işlənməsi, texniki və maliyyə təhlili zəruriliyinə gətirib çıxarır. Ssenari yanaşması reallaşdırılarkən faktiki olaraq biznesin bütün tərəflərinə, bu müəssisənin iddialı olduğu fəaliyyət sferasının bütün tərəflərinə toxunmalıdır. Hesab edirik ki, “Azneftkimyamaş” SC-nin ekspert və mütəxəssisləri tərəfindən gələcək müəssisənin siması yaradılmalıdır ki, bunun üçün də əsas fondların strukturu, avadanlıq, kadr heyəti, onların ixtisaslaşması zəruridir və

mövcud vəziyyətdən “ideal yekun nəticəyə keçidin” ssenari yanaşması təşkil olunmalıdır ki, bunun da layihənin reallaşdırılması ərzində nail olmaq lazımdır. Məhz bu baxımdan hər bir səviyyədə strateji idarəetmənin təşkili konsepsiyası işlənməlidir: tədarük, satış sistemi, xərclərin uçotu sistemi, sahə və sexlərin yenidən silahlanma variantları, istehsalın kooperasiyası səviyyəsinin seçimi, idarəetmə və s.

Biznes sistemi kimi müəssisənin restrukturizasiyasına ayrıca ssenari yanaşması tətbiq olunmalıdır. Restrukturizasiyanın başlıca məqsədi zavodun rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edən gəlirli müəssisə olması üçün şəraitin yaradılması və şirkətin dəyərinin artımının təmin edilməsi sayılır.

Əslində müəssisənin dəyəri(kapitalaşdırılması) direktorların böyük əksəriyyətinin iddia etdikləri kimi onun əsas fondları ilə deyil, müəssisənin məşğul etdiyi bazar sektoruna gətirdiyi mənfəətlə müəyyən edilir. Məsələn, ildə 10 mln. dollar satış həcminə malik maşınqayırma müəssisəsi əsas fondların dəyərindən asılı olmayaraq 3-6 mln. dollardan çox olmayan həcmdə “kapitalaşdırmaya” malikdir.

İri çox profilli diversifikasiya olunmuş şirkətlər üçün strategiyanın işlənilib hazırlanması aşağıdakı təşkilati səviyyələrdə baş verir:

1. İri çox profilli şirkətlər və onun bütün fəaliyyət sferaları üçün korporativ strategiya;
2. Çoxsahəli şirkətlər üçün və ya hər bir fəaliyyət üçün işgüzar strategiya;
3. Hər bir funksional istiqamət və müəyyən fəaliyyət sferası üçün funksional strategiya;
4. Əməliyyat strategiyası. Bu strategiya əsas struktur vahidləri üçün dar strategiya sayılır və funksional istiqamətlərin daxilində işlənilib hazırlanır.

İqtisadi inkişafın xarakterinin dəyişməsi reinjiniring metodlarına əsaslanan yeni idarəetmə paradigmasının yaradılmasını tələb etdi. Açıq sistem kimi nəzərdən keçirilən təşkilat maraqlı qrupların: investorların, sifarişçilərin, təchizatçıların, dövlət orqanlarının, müştərilərin, rəqiblərin və başqalarının tələbatının daha tam ödənilməsi prinsipləri ilə idarə olunmalıdır. İnnovasiya reinjiniringinin aparılması

zamanı müştərilərin tələbatının ödənilməsi strategiyasının hər bir növü aktiv ünsürlərin təkmilləşməsinə yönəldilir və köhnə ünsürlərin aradan çıxarılmasını nəzərdə tutur.

Reinjiniring konsepsiyasına əsasən təşkilatın ətraf mühitin dəyişməsinə vaxtında reaksiya göstərməsi mütləqdir. Bu, müəssisənin gələcəyini dəqiq görməsini və reinjiniring menecerinin bütün mərhələlərdə qrupun işində bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur. Bu cür yanaşmada müştərilərin tələbatının ödənilməsi və rəqiblərin fəaliyyətinin nəzərə alınması strategiyası sərt şəkildə daxili dəyişikliklər strategiyasına uyğunlaşdırılır.

Klassik sovet iqtisadiyyatının planlı təsərrüfata əsaslanan sistemi öz yerini «görünməz əlin» sərəncamına verir. Plan rejimini bazar tənzimli yeni iqtisadi münasibətlər əvəzləyir. Planlı iqtisadiyyatın çökməsi, onun qalıqları üzərində bazar təsisatların formalaşdırılması analoqu olmayan bir prosesdir. Ümumiyyətlə, plan iqtisadiyyatından bazara keçid bəşəri sivilizasiyada nadir hadisələr sırasındadır.

Artıq yeni dövr, postsovet tarixinin də adaptasiya mərhələsi bitmək üzrədir. Sabahın tarixi isə indiki gerçəkliklərdən qaynaqlanır. Ötən müddət ərzində yeni iqtisadi sistemə integrasiya dərinləşsə də, hələ ki, dolğun bazar prinsiplərinin geniş diapazonda gerçək tətbiqi hələ də tam reallaşmamış qalır. Məhsuldar bazar seqmentlərinin fəth edilməsi məkanı isə daha çox mikrosəviyyədə, yeni iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi aspektində həllini gözləyir. Bu baxımdan müasir iqtisadi şəraitdə təsərrüfatlaşan subyektin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fəaliyyət prinsiplərinin gerçəkləşməsində iqtisadi strategiyaya və strateji planlaşdırmaya diqqətin artırılması xüsusi zərurətə çevrilir.

Təsərrüfat strategiyası, xarici və daxili amillərdən, dövlətin iqtisadi siyasətindən, rəqabət vəziyyəti, mübarizə sərtliyi və digər bu kimi şərtlərdən asılıdır. Azad bazar, azad rəqabət mühitində istehsalın səmərəliliyi, uzunmüddətli mənfəətin təminatı, maliyyə dayanıqlığının möhkəmlənməsi elmi-məntiqi əsaslandırılmış konseptual istiqamətli təsərrüfat strategiyasında formalaşır.

İstehsalın səmərəliliyinin artırılması tədbirləri, sonrakı mərhələdə onun daha

da intensivləşməsi elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi, istehsalın texnoloji modernləşməsi, əməyin təşkili, idarəetmə sisteminin yenidən qurulması və sair müvafiq cəhətlərlə bağlıdır. Bütün bu mühüm xüsusiyyətlər iqtisadi təfəkkür və düşüncənin nailiyyətləri, yeni empirik məlumatlarla zənginləşmə və mövcud reallıqlar kontekstində “Azneftkimyamaş” SC-nin də iqtisadi strategiyasının formalaşmasında əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Maşınqayırma kompleksində iqtisadi strategiyanın mühüm istiqamətləri əsas təsərrüfat missiyası ilə yanaşı, kapitalın təkrar istehsalı, cari maliyyə göstəricilərinin planlaşdırılması, istehsal xərclərinin minimallaşdırılması, bazarda payın yüksəlişi, innovasiya proqramlarının tətbiqindən keçir. Əlbəttə, bu məhsuldar istiqamətlər ayrı-ayrılıqda da strateji dən rolunu oynaya bilər.

Neft maşınqayırmasının optimal dinamikasının təyinatı onun strateji planlaşdırmasında mühüm məsələlərdəndir. Şəhərdə uzunmüddətli planların işlənməsi bir çox spesifik kateqoriya və prinsiplərlə müşayiət olunur. İqtisadçıların tədqiqatlarını qiymətləndirərək zamanının tələblərinə uyğun olan ideoloji məqamları istisna etsək, burada indiki şəraitdə də heç də əhəmiyyətini itirməyən dəyərli prinsiplərə rast gəlmək olar. Bu prinsipləri saf-çürük etməklə yeni reallıqlar kontekstində əlavələrlə onu zənginləşdirmək və konkretləşdirmək, müasirləşdirmək də mümkündür. Məsrəf edilən resursların həcmində müəyyən miqdar artımı paralel olaraq buraxılışda da eyni miqdar yüksəlişlə müşayiət olunur. Bu isə effekt miqyasının dəyişmədiyinə dəlalət edir. Əgər müvafiq artım buraxılışda dəyişiklik yaradırsa, onda funksional olaraq effektin miqyası da dəyişkənliyə uğrayır. İqtisadi təcrübədən doğan belə bir hal mövcuddur ki, istehsal həcmində iki dəfə artımı istehsal xərclərinin orta hesabla 20% azalmasını stimullaşdırır. Diqqətə gətirilən bu reallıqlar qeyd olunduğu kimi, strateji planlaşdırmanın struktur komponentlərinin və detalları baxımından istifadə də əhəmiyyətlidir.

Strategiya hazırlanandan əvvəl problemin predmeti və strukturu təhlil edilir. Bu neft maşınqayırması sənayesi üçün də eyniyyət təşkil edir. Neftin qiyməti, dünya bazarındakı meyllər nəzərə alınır. Neft maşınqayırması sənayesinin yenidən

təşkili fundamentallığı ilə fərqlənir. Burada təkcə sistem dəyişiklikləri deyil, müasir dünyadakı texnoloji, institusional dəyişikliklərin təsiri də nəzərə alınır.

Statistik, normativ, balans və ekspert metodlarını əks etdirən planlaşdırma strateji aspektdə komplekslik, sistemlilik kimi prinsipal əsaslarda qurulan təyinatı ilə seçilir. Optimal planlaşdırma təsərrüfat obyektinin inkişafına köklənən mümkün variantların ən yaxşı seçim imkanının metod və vasitələr məcmusudur. Bu baxımdan planlaşdırma istehsalın həcmi və imkanları sərhədində aparılmalıdır. İstehsal imkanlarının sərhədi məhsul buraxılışının maksimal miqdarını müəyyən edən mühüm planlaşdırma atributudur. Mümkün istehsal kompensasiyasında istifadə olunmayan resurslar istehsal imkanlarının sərhədindən içəri salır. "Azneftkimyamaş"da istehsal və təsərrüfatın strateji planlaşdırılmasında da bu praktiki dəyərlər önə çəkilərək aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil edilərək nəzərdən keçirilməlidir:

- istehsal gücü, istehsal imkanlarının sərhədi;
- satılacaq məhsulun daxili və xarici bazarlara çıxış kvotası;
- reallaşmadan daxil olan pulun dövrəliliyi;
- transsaksiyon və loqistik xərclərin ölçüləri

Planlaşdırmada mühüm cəhət kimi neft maşınqayırmasının bazar strukturuna malik olması xüsusiyyəti nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlumdur ki, bazar strukturu mükəmməl və qeyri-mükəmməl rəqabəti bərpa edən xüsusiyyətlidir. SC-nin bazara çıxışı indiki Azərbaycan reallıqları şəraitində qeyri-mükəmməl rəqabətdə əks olunur. Bu şərh belədir ki, kompleksdə istehsal edilən maşınqayırma məhsulu bazar qiymətlərinə cüzi təsir etmək belə imkanlarından kənardadır. İqtisadiyyatın təmərküzləşməsi göstəricilərinin təhlili ilə müəyyən olunmuşdur ki, qeyri-mükəmməllik şəraitində xərclərin bazara çıxış maneələri və strateji qarşılıqlı təsir faktorları fəaliyyət göstərir. Digər bir cəhət də xarici effektlər, yəni üçüncü tərəfə xeyir və zərər gətirən fəaliyyət də nəzərə alınmalıdır. Bunun zərər aspekti daha çox ekologiya ilə bağlıdır. Müsbət aspektlər isə daha çox sosial sahəni əhatə edir. Belə ki, kompleksin sərəncamında olan məktəbəqədər uşaq müəssisələri, xəstəxana və

sanatoriyalar kommunal təsərrüfatı, kommunikasiya xətləri, avtomobil yolları və digər sosial obyektlər neftçi kollektivlərinin üzvləri olmayanlar tərəfindən də eyni şərtlər müqabilində istifadə olunur. Xarici itkilər və xarici iqtisadiyyat bir xüsusiyyətdə də özünü göstərir ki, zərər və xeyir heç bir kompensasiyaya məruz qoyulmur. Xarici mühitin təsir faktorlarının təhlili təşkilatın güclü və zəif tərəflərini aşkara çıxarması üçün çox əhəmiyyətlidir. Xarici effektlərlə bağlı problemin həllinə iki cür yanaşma var. İqtisadi rifah nəzəriyyəsinin banilərindən biri professor A.Piqu (1877-1959) problemin həllində vergi kontekstində dövlətin rolunda görür. Neoinstitusionolist R.Kouz (1910) isə məsələyə bazar münasibətlərinin genişləndirilməsi və onun daxil etdiyi transsaksiyon xərclər anlayışı və aləti ilə həllini görür.

Təsərrüfat fəaliyyətində və biznes işində təşkilat bir çox çətinliklərlə üzləşir ki, bunlar da ilk görünüşdə öncə iqtisadi, siyasi, bazar, rəqabət, sosial, beynəlxalq və sair amillərlə əhatə olunur. Neft maşınqayırması məhsulları istehsalında bazar prinsiplərində əks olunan strateji planlaşdırmada baza göstəriciləri və nəzarət rəqəmləri kimi natural ölçüdə illik istehsal həcmi, məhsul vahidinin maya dəyəri, rentabellik dərəcəsi və onunla bağlı mənfəət nəzərdə tutula bilər. Bununla belə, dövlətin yaxın müddət üçün məşğulluğun radikal ixtisarını aparmamaq məqsədli planları da diqqətdən yayınmamalıdır. Bütün bu göstəricilər əsasında digər iqtisadi komponentlər-pullu xidmətlər, kəşf olunmuş ehtiyatların artımı, qazma tempi, elmi-texniki tərəqqi və sosial inkişafı təmin edən sair müvafiq göstəricilər sistemi də işlənib hazırlana bilər. İstehsal həcmi, maya dəyərinin əlverişli parametri qeyd edildiyi kimi, bağlanmış müqavilələrdə əks olunduqda daha əhəmiyyətlidir. Bu planlaşdırmada mənfəətin bölgüsünün normativi əmək haqqı, mal-material qiymətlərinin ehtiyat həcmi və sair müvafiq normativlərin də işlənib hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

İstehsal edilən neft avadanlıqları maşınqayırması sənaye məhsulu məlum olduğu kimi, ümumi və əmtəəlik olmaqla təsnifləşdirilir. Məhz əmtəəlik məhsul nəticə etibarilə maliyyə resursuna çevrilir. Son zamanlar bu göstəricilər arasında

fərq normal sabitləşməyə doğru meyl edir. Planlaşdırmada əmtəəlik məhsulun ümumi məhsulda çəkisi texnoloji normativ və standartlara uyğun müəyyən edilir. Müvafiq normativlərin hesablanması minimumlaşdırma strategiyası əhəmiyyətliidir.

Bazar seqmentlərinin planlaşdırmada tətbiqi biznes planların işlənməsi ilə daha çox bağlıdır. Ənənəvi olaraq biznes planlar kiçik və orta biznesi əhatə edərək, firmadaxili planlaşdırmanın vacib elementi sayılır. Biznes planının rolu bizim iqtisadi məkanda da yüksəlməkdədir. Bu həm də strateji marketinqin yüksəlişi, təsərrüfat fəaliyyətində çoxvariantlılıq, istehsalın sərbəstləşməsi ilə əlaqədardır. Biznes plan zərərsizlik nöqtəsi, təşkilatın xalis dəyərinin, onun likvidliyinin təyinatında da xüsusi əhəmiyyətliidir. İndi Azərbaycanda da təşkilatların plan-iqtisad şöbələrinin ənənəvi funksiyalarını biznes planlar əsasında işləmə əvəz etmişdir.

Biznes plan oriyentasiyalı iş rejiminə keçid marketoloji tədqiqatlarsız səmərə verməz. Məhz bu baxımdan hər iki iş paralel strukturlar fonunda fəaliyyətləndirilməlidir. Planlaşdırmada marketinqin əhəmiyyəti danılmazdır. Kampaniyanın strategiyasının ümumi elementi olmaqla marketinq bazar mənasını müasir mərhələdə qeyri-sabit və qeyri-müəyyən vəziyyətdə strateji idarəetmənin rolu artır. Belə idarəetmə, bir çox məsul vəzifələri önə çəkərək strateji planlaşdırmada əks olunur. Hər bir təşkilatın strateji planlaşdırılması situasion təhlildən mənbəyini alır. İqtisadi fəaliyyətə təsir edən amillər, güclü və zəif cəhətlər, xarici mümkün təhlükələr situasion təhlildə çözüdür. Neft maşınqayırması sənayesində də daxili büdcə təyinatlı köməkçi və sosial oriyentasiyalı təsərrüfatlar da az deyildir. Bu baxımdan planlaşdırmada onların büdcə strukturu, xərc müddətləri üzrə planlaşdırılır. Təşkilatın büdcəsinin planlaşdırılması strateji planlaşdırmanın tərkib hissəsini təşkil edir. Məhz büdcənin təyinatı idarəetmənin planlaşdırılmasının təşkilinə zəmin yaradır. Gəlirin mənbəyi, hər bir məqsədin ayrıca xərc komponenti müəyyən edildikdən sonra büdcənin tərtibatı, onun yerinə yetirilməsi qrafiki işlənilib hazırlanmalıdır.

Rentabelli işin təşkili bazası konsepsual baxımdan fikrimizcə aşağıdakı mərhələləri əhatə etməlidir:

- cari vəziyyətin təyinatı;
- məqsəd;
- alternativ imkanlar;
- optimal variantın təyinatı;
- yerinə yetirilmə mexanizmi.

2.3. Kiçik biznesdə rəqabət qabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmləri

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyətində strateji idarəetmə tətbiq edilmir. Belə hal onların inkişaf imkanlarını müəyyən etməyə və perspektiv investisiya qoyuluşlarını planlaşdırmağa mane olur. Ölkədə təsərrüfat subyektləri özünün innovasiya üzrə inkişaf strategiyasına malik olmadan arzu edilən nəticələrin əldə edilməsi üçün əsaslandırılmış fəaliyyət proqramını tərtib edə bilməz. Biznesdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün əsaslandırılmış innovasiya strategiyasına və bu strategiyanı uğurla reallaşdırmaq üçün səmərəli mexanizmə malik olmaq lazımdır.

Strateji idarəetmə konsepsiyası nəzərdə tutur ki, işlənib hazırlanmış innovasiya strategiyası konkret ifadəsini innovasiya proqramlarının (innovasiya portfelinin) formalaşdırılması yolu ilə innovasiya fəaliyyətinin cari idarəetmə prosesində tapsın. İnnovasiya strategiyasından fərqli olaraq innovasiya proqramının formalaşması strateji qərarlar və cari innovasiya imkanları çərçivəsində həyata keçirilən orta müddətli idarəetmə prosesi sayılır.

İnvestisiya strategiyasının həyata keçirilməsini hazırlıqlı mütəxəssislər-investisiya menecerləri təmin etməlidirlər. Bu menecerlər strateji idarəetmənin əsas prinsipləri ilə, real investisiya layihələrinin və maliyyə investisiya portfelinin idarəetmə mexanizmi ilə tanış olmalı, strateji investisiya nəzarəti metodlarına sahib

olmalıdır.

Firmanın innovasiya resurslarının formalaşması strategiyasının işlənilib hazırlanması aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir (37, s.123):

- innovasiya resurslarına tələbatın proqnozlaşdırılması (o cümlədən, yeni tikintiyə, maddi və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi);

- müxtəlif mənbələr hesabına innovasiya resurslarının formalaşması imkanlarının öyrənilməsi;

- ayrı-ayrı innovasiya proqramları və layihələrinin maliyyələşmə metodlarının müəyyən edilməsi (tam özünümaliyyələşdirmə, səhmləşdirmə, kredit maliyyələşdirilməsi, lizinq və s.);

- innovasiya resurslarının formalaşması mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılması (kapitalın qiymətinin, maliyyə dayanıqlığının, gözlənilən mənfəətin və rentabelliyn).

İnnovasiya fəaliyyətinin əsas aspektləri üzrə innovasiya siyasətinin formalaşması mərhələsi nəzərdən keçirilən perspektivdə innovasiya fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrini onların əsas reallaşma mexanizmləri ilə birləşdirilməsini təmin etməyə imkan verir.

İşlənilib hazırlanmış innovasiya strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mərhələsində innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesi yekunlaşır. Belə qiymətləndirmə xüsusi iqtisadi və qeyri-iqtisadi meyarlar sistemi üzrə aparılır. Bu meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir (37, s.124):

1. İnnovasiya strategiyasını baza strategiyası ilə uyğunlaşdırmaq. Bu zaman strategiyaların məqsədləri, istiqamətləri və reallaşdırma mərhələləri üzrə uyğunlaşma tədqiq olunur.

2. İnnovasiya strategiyasının daxili tarazlığı. Belə qiymətləndirmə prosesində müəyyən edilir ki, ayrı-ayrı strateji məqsədlər və innovasiya fəaliyyətinin istiqamətləri, eləcə də onların yerinə yetirilməsi ardıcılığı öz aralarında nə dərəcədə uyğunlaşdırılır.

3. İnnovasiya strategiyasının xarici mühitlə razılaşdırılması. Bu zaman işlənilib

hazırlanmış innovasiya strategiyasının ölkənin investisiya mühitinin və iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılan dəyişməsinə nə dərəcədə uyğunluğu, eləcə də innovasiya bazarının konyunkturu qiymətləndirilir.

4. Mövcud resurs potensialı nəzərə alınmaqla innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi mümkünlüyü. Belə qiymətləndirmə prosesində, ilk növbədə, öz vəsaitləri hesabına maliyyə resurslarının formalaşmasında potensial imkanlar nəzərdən keçirilir. Bundan başqa, innovasiya strategiyasının reallaşmasına tələb olunan maliyyə, texnoloji, xammal, enerji və digər resursların cəlb edilməsi imkanına da baxılır.

5. İnnovasiya strategiyasının reallaşması ilə bağlı risk səviyyəsinin qəbul edilməsi mümkünlüyü. Belə qiymətləndirmə prosesində əsas innovasiya layihəsi risklərinin səviyyəsi və firma üçün onların mümkün maliyyə nəticələri nəzərdən keçirilir.

6. İnnovasiya strategiyasının səmərəliliyi. İnnovasiya proqramlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, hər şeydən əvvəl, onların reallaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə əsaslanır. Bununla yanaşı, həm də innovasiya strategiyasının reallaşdırılması prosesində əldə edilən qeyri-iqtisadi nəticələrdə qiymətləndirilir.

Beləliklə, firma və müəssisə səviyyəsində investisiya qoyuluşlarını həyata keçirilməsi müəyyən strategiyaya əsaslanmalı, bu strategiya isə xarici mühitin şərtlərini və müəssisənin iqtisadi potensialını nəzərə almaqla hazırlanmalıdır.

İqtisadçı alim mütəxəssislər tərəfindən rəqabət qabiliyyətli strategiyanın aşağıdakı kimi beş sinfə bölünməsinə təqdir edir:

1. Daha az məsrəflər hesabına liderlik strategiyası.
2. Xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək strategiyası.
3. Ön əlverişli qiymət strategiyası.
4. Fəaliyyətin az xərcli sahələrə yönəldərək bazarın ucuz mallar seqmentinə yiyələnməyə həsr etmək.
5. Fəaliyyətini daha fərdi məhsul istehsal etməklə bazarın fərdi seqmentinin

tutulmasına həsr etmə strategiyası.

Məhsulun istehsalının bütün mərhələlərində onun keyfiyyətinə nəzarətin təmin edilməsi həmçinin texniki problemdən çox, təşkilati-idarəedici problemdir. MDB bazarında, müəssisələrin hazırlığı üçün və ISO 9000 standartlarına müvafiq olan keyfiyyətin idarə edilmə sistemlərinin tətbiqi üzrə müvəffəqiyyətlə xidmət göstərən məsləhətçi şirkətlər iştirak edirlər. Beləliklə, Azərbaycan müəssisələri yeni rəqabətə davamlı məhsulun yaradılması və onun istehsalının yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi məsələlərinin həlli üçün bütün şəraitə və imkanlara malikdir. Həm də bu problem müstəsna olaraq təşkilati-idarə etmə tədbirləri vasitəsi ilə müəssisənin inzibatlıq tərəfindən həll edilə bilər.

Fikrimizcə, planlaşdırma - geriye addım deyildir və bazar şəraitində müəssisənin inkişafı və rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi üçün zəruri olan gələcəyə baxışdır.

Strategiyaya və konkret hərəkət planına malik olmayan heç bir səhmdar cəmiyyət və onun heç bir bala müəssisəsi biznes nöqteyi-nəzərindən, gələcək gəlirlərin proqnozunun nəzərə alınması baxımından investorlar tərəfindən qiymətləndirilə bilməzlər. Belə müəssisə ağırlaşdırılmış öhdəçilikli aktivlərin sadəcə bir yığımını verir. Başqa sözlə, korporativ strategiyanın olması müəssisənin bazar dəyərinin formalaşmasını təmin edir.

Hazırda Azərbaycan neft maşınqayıranlarının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri buraxılan məhsulların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və bunun nəticəsində məhsullarımızın dünya bazarına çıxarılması, respublikamızda neft-qaz istehsalı sferasında çalışan xarici şirkətlərin neft-qaz mədən avadanlıqlarına olan tələbatının müəyyən hissəsinin ödənilməsidir. Bu istiqamətdə Yaponiya hökumətinin köməkliyi ilə «Azneftkimyamaş» ASC-də xüsusi «model layihəsi» həyata keçirilmişdir. Həmin layihəyə əsasən «Azneftkimyamaş» ASC-nin müəssisələrinə məhsulların sertifikatlaşdırmasının «QOST» standartları sistemindən «API» və «İSO» standartlarına keçirilməsi üçün lazım olan nou-hau, texnologiya, avadanlıq və proqram təminatının tətbiqi artıq başa çatdırmışdır. Bu

layihə ilə SC-nin müəssisələrinə 45 ədədi texnoloji avadanlıq olmaqla 365 ədəd müxtəlif avadanlıq, tərtibat, alət və ölçü cihazları verilmişdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa istiqamətlənmiş və sərəncamlarında olan resurslardan maksimal dərəcədə effektiv istifadə edən məntiqi və iqtisadi düünülmü° strategiya tələb olunur. Strategiyanın reallaşdırılmasının hər bir mərhələsi sonrakı mərhələlərin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması üçün əsas yaratmalıdır. Fəaliyyətin, inkişafın imkanlarını və onun təhdidlərini, həmçinin zəif tərəfləri və rəqabət üstünlüklərini müəyyən etməyə imkan verən ətraflı təhlil aparmaq vacibdir ki, bunun əsasında da iqtisadi strategiya qurula bilər. Təhlilin nəticələri əsasında məqsədlər qurula, iqtisadi strategiyanın reallaşdırması üzrə kompleks tədbirlər işlənilib hazırlana, hərəkətlərin və prioritetlərin ardıcılıqları müəyyən edilə bilər.

Fəsil 3. İnnovasiya biznesində tətbiq olunan layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üsulları

3.1. İnnovasiya bazarında layihələrin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminə sistemli yanaşma

Mülkiyyət formaları üzrə innovasiya bazarının strukturu müxtəlif təşkilati hüquqi formaya malik subyektlər arasında yeniliklərin mübadiləsinə əks etdirir. Bu isə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dövlət siyasətinin aşağıdakı əsas istiqamətlərini qabaqcadan müəyyən etməyə imkan verir:

- vençur kapitalına malik kiçik innovasiyalı müəssisə və təşkilatlara dövlət köməyinə dair tədbirlər;
- dövlət sektorundan özəl sektora texnoloji transfer şərtləri;
- innovasiya fəaliyyətinin normativ hüquqi tənzimlənməsi.

İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması məqsədləri, həyata keçirilməsi üsulları, forma və müddətləri hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə cəmiyyətin resurs imkanları ilə müəyyən olunmalıdır. İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması gedişində təsərrüfat subyektləri tərəfindən seçilən məqsədlərin məcmusu və onların həyata keçirilməsi fərz edilən üsullar yeniliklərin reallaşdırılması üzrə onların innovasiya siyasətini müəyyən edir.

İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması dövlət idarəetmə orqanlarının vəzifəsi sayılır.

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dövlət dəstəyinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilir (19,s.100):

- elmi-texniki nailiyyətlərin və istehsalın mənimsənilməsi;
- məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin edən innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsinə kömək göstərilməsi;

- müasir texnologiyaların əsasını təşkil edən innovasiyaya hərtərəfli dəstək verilməsi:

- innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dövlət tənzimlənməsinin rəqabətli bazar innovasiya mexanizminin effektiv fəaliyyəti və intellektual mülkiyyətin qorunması ilə əlaqələndirilməsi.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, global rəqabət şəraitində iqtisadiyyatın dayanıqlı artımı istehsala yeni texnologiya və işləmələrin yüksək tətbiq səviyyəsi ilə şərtlənir. Tədqiqatlara görə, rəqabət qabiliyyətliliyinin ümumi reytingində iqtisadi göstəricilərin payı 25%, texnoloji inkişaf və innovasiya amilləri 50%-ə, ictimai və dövlət institutlarının keyfiyyət göstəriciləri 25%-ə bərabərdir(1, s.278). Bütün innovasiya cəhətdən aktiv olan ölkələrə xas olan ümumi cəhətləri aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

1. Həm müəyyən innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində, həm də bütövlükdə innovasiya fəaliyyətinin inkişafında dövlətin güclü rolu;

2. Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasına kömək edən dayanıqlı hüquqi baza.

Xaricdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dolayı metodların təhlili göstərir ki, innovasiya inkişafının əsasında elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri üzrə vergitutma mexanizmlərinin reallaşdırılması vasitəsilə stimullaşdırıcı vergi sisteminin formalaşması sayılır. Xaricdə innovasiya proseslərinə kömək üzrə tədbirlərin və onların reallaşdırılması üçün istifadə olunan mexanizmlərin tətbiqi zamanı dövlət orqanlarının rəhbər tutduğu prinsiplər xeyli maraq doğurur. Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşıya qoyduğu tələblərə daha düzgün cavab verən metodlar aşağıdakılar sayılır:

1. Vergi stimullaşdırılması elmi-tədqiqat və təcrübi konstruktor işlərinə xərclər ölçüsündə mənfəət vergisindən güzəştlər.

2. Aşağı dərəcələrlə mənfəətin tutulması.

3. Amortizasiya siyasəti vasitəsilə stimullaşdırma.

Xarici təcrübədə milli maraqlara çatmaq məqsədilə innovasiya layihələrinin

reallaşdırılmasına kömək və onun dövlət stimullaşdırılması tədbirlərinin müxtəlifliyinə tez-tez rast gəlinir. Xarici ölkələrin təcrübəsində əsas nəticə ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın yüksək aktivliyi elmi-texniki bazarda, milli prioritetlərin müəyyən edilməsində dövlətin aparıcı rolu ilə və stimullaşdırma mexanizmləri sistemi vasitəsilə dövlətin innovasiya inkişafı prosesinə fəal təsiri ilə təmin olunur. Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması sistemi iqtisadiyyat sahəsində dövlətin qarşıya qoyduğu iki məsələnin həllinə kömək etməlidir: innovasiya tətbiqinin ümumi aktivləşdirilməsi və dünya bazarına çıxış perspektivləri nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın yüksək texnoloji sektorlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi. Başqa sözlə, innovasiya fəallığına olan marağın artması nəticə etibarilə sahələr üzrə iqtisadi artıma olan marağın olması deməkdir (13,s.458). Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasına maraq oyadan mexanizm elmi-texniki tərəqqinin müxtəlif fazaları üzrə əmtəələrin rəqabət qabiliyyətliliyi və rentabelliyyətinin dəyişməsidir. Bu isə o deməkdir ki, elmi yenilikləri, yeni texnologiyaları birinci olaraq mənimsəyən sahibkarlar xərclərin ilk artımından sonra bazara daha keyfiyyətli məhsullar çıxara və daha az məsrəflərlə məhsul istehsalına nail ola bilirlər(13, s.458).

Innovasiya həyata keçirməyən sahibkarlar rəqabət qabiliyyətliliyini itirir və iflasa uğrayırlar (10, s.202).

Bütövlükdə, mikro səviyyədə ölkə və regional innovasiya strategiyalarının reallaşdırılmasını təmin edən müəssisə səviyyəsində innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılmasını fəallaşdıran innovasiya mexanizmləri sistemini aşağıdakı 5 qrupda təsəvvür etmək olar:

1. İşlənmə və tətbiq mexanizmləri;
2. Təşkilati mexanizmlər;
3. Maliyyələşdirmə mexanizmləri;
4. Texnoloji transfert mexanizmləri;
5. İntellektual mülkiyyətin müdafiəsi mexanizmləri.

Həmin mexanizmlər müəyyən ardıcılıqla hərəkət etməli eləcə də öz aralarında razılaşdırılmalı və qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar. İnnovasiya mexanizmlərinin 1-ci qrupuna, yəni işləmələr və tətbiq mexanizmlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. İnnovasiya qərarlarının axtarışı mexanizmləri;
2. İşləmə mexanizmləri;
3. Tətbiq mexanizmləri.

Axtarış mexanizmləri yeni ideyaların, texniki qərarların əmələ gəlməsinə, yeniliyin yaradılmasına yönəlmişdir. Bu mərhələ tətbiq üçün yararlı innovasiyaların yaradılması ilə bağlı gələcək proseslərin əsaslı təşkil edən zəruri innovasiya prosesi mərhələsidir.

İşləmə mexanizmləri ideyanın başa çatmış innovasiya yönümlü texniki qərarlara qədər ötürülməsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün müvafiq olaraq intellektual, maddi və maliyyə resurslarının cəmlənməsi, eləcə də onların vaxta və məkana görə effektiv kombinasiyası zəruridir. İkinci qrup innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə təşkilati mexanizmləri əmələ gətirir. Həmin mexanizmlər innovasiya proseslərini həyata keçirən strukturların formalaşmasına və yenidən təşkil olunmasına yönəldilmişdir. Bu cür formalaşma müxtəlif formalarda baş verə bilər ki, bunlardan da əsasları aşağıdakılar sayılır: Yaradılma, udulma, yeni innovasiya inteqrasiyası və ayırma.

Mövcud şəraitdən və innovasiya layihələrinin stimullaşdırılmasının maliyyələşdirilməsinə təsərrüfat subyektinin xüsusi vəsaitlərinin miqdarından asılı olaraq bu və ya digər maliyyələşdirmə mexanizmlərinin tətbiqi məqsədə uyğun olur. Fikrimizcə, həmin mexanizmlər, həm bir-birindən ayrılıqda, həm də bütövlükdə tətbiq oluna bilərlər. Qeyd edək ki, innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasında əsas stimullaşdırma metodlarından biri vergi stimullaşdırılmasıdır.

İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin digər bir elementi texnoloji transfert mexanizmi sayılır ki, bunu da dövlət

sektorunda işlənib hazırlanmış texnologiyaların sahibkarlıq sektoruna verilməsi kimi müəyyən etmək olar. Belə bir mexanizmin vacibliyi onunla əlaqədardır ki, çoxlu kəşflər və vacib texniki qərarlar dövlət elmi-tədqiqat institutlarında alınır. Lakin, onların kommersiyalaşdırılması üçün əlavə xərclərin həyata keçirilməsi lazım gəlir. Həmin xərclər öz həcminə görə tədqiqat mərhələsində həyata keçirilmiş qoyuluşları xeyli ötüb keçir. Belə ki, dövlət innovasiya tətbiqi bazasının maliyyələşdirilməsi üçün kifayət qədər vəsaitlərə malik olurlar. Onda həmin innovasiya tədqiqatlarının istehsalda istifadə imkanlarının sahibkarlıq strukturlarına verilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötürülən innovasiya texnologiyalarının xarakterindən asılı olaraq həmin ötürmənin müxtəlif formalarından istifadə oluna bilər.

Nəhayət, innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının effektiv stimullaşdırması intellektual mülkiyyətin müvafiq müdafiə mexanizmi olmadan mümkün deyildir. Bazar təsərrüfatı şəraitində həmin mexanizmə qoyulan əsas tələblər mövcuddur. Bu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasını həyata keçirən təsərrüfat subyekti tərəfindən texnoloji rentanın alınmasının təmin olunması.

2. Patentləşmə proseslərinin aşağı məsrəfliliyi və onun həyata keçirilməsi üçün güzəştli kreditlərin alınması imkanı.

3. Innovasiya məhsulları və texnologiyaları istehsalının təşkili üçün lisenziyaların alınması zamanı dövlət strukturlarının köməyi. Innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizmlərinin yuxarıda qeyd edilən sisteminin əməli olaraq qurulması innovasiya texnologiyaları tətbiq edən, yeni məhsul və xidmətlər yaradan müəssisələrin inkişafının effektivliyinin yüksəldilməsinə kömək edəcəkdir.

Bu zaman innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması prosesi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- innovasiya yönümlü inkişaf retrospektiv təcrübəyə əsaslanmalıdır;
- innovasiya vaxta görə dəqiq yönümlü olmalı və bu ya digər sahədə konkret

əhəmiyyət kəsb etməlidir;

- innovasiya məhsulu konkret tələbatın ödənilməsinə yönəldilməlidir;
- innovasiya imkanları mənbəyinin aşkara çıxarılmasının, onların münasibətləri iştirakçıları üçün rolunun və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsinin əsasında tədqiqat obyektinin fəaliyyətinin hər tərəfli təhlili dayanmalıdır;
- effektiv innovasiya yönümlü inkişafa innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesinin dəqiq təşkili kömək etməlidir;
- innovasiya məhsulunun istehsalı zamanı müəyyən edici amil istehlakçının təklif olunan innovasiyaya reaksiyası olmalıdır;
- innovasiya məhsulunun sadəliyi və onun istifadəsinin yönümlüyü innovasiyanın effektivliyinin yüksəlməsinə kömək edəcəkdir;
- innovasiya fəaliyyətinin effektiv inkişafı gələcəkdə səmərəsiz qərarların qəbulu ehtimalını aşağı salmağa imkan verəcəkdir;
- innovasiya tətbiqinin məqsədli istiqaməti təsərrüfat subyekti tərəfindən liderliyin əldə olunması strategiyasının tətbiqi zəruriliyini müəyyən edir;
- innovasiya onun bazara çıxışı və istehlakçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı hallarda mütərəqqi sayılır.

Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin effektivliyini yüksəltməyin əsas istiqamətlərini formalaşdırarkən aşağıdakı müddəaları nəzərə almaq zəruridir:

1. Innovasiyaların əmələ gəlməsini müəyyən edən amillər çoxsaylıdır, yekcins deyildir və birmənalı deyildir, ona görə də innovasiya fəaliyyəti təsadüfilik prinsipinə əsaslanır.

2. Yenilik problemin həlli üsulu kimi onun həlli üzrə cəhdlərin vaciblik və sürəklilik dərəcəsindən asılıdır.

3. Toplanmış təcrübə uğurlu innovasiya layihəsinin ən vacib amili sayılır.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Bazar şəraitində innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının

stimullaşdırılması xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, iqtisadi funksiyanı yerinə yetirir, başqa sözlə desək, milli və beynəlxalq səviyyədə istehsal təcrübəsinin yayılmasına kömək etməklə kommersiya və qeyri-kommersiya mübadiləsinə elmi-texniki nailiyyətləri cəlb edir. İnnovasiya bazarında rəqabət müəssisənin innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasını stimullaşdırır.

2. Hazırda Azərbaycanda innovasiya bazarı aşağıdakı meyllərlə səciyyələnir:

- innovasiya tədqiqatlarının reallaşdırılması üçün kifayət qədər maliyyə resurslarının olmaması;

- innovasiya bazarı təkcə innovasiya məhsulu ilə deyil, həm də təşkilat, kollektiv və ayrı-ayrı mütəxəssislərin dəstindən, potensial olaraq innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməyə qabil mütəxəssislərdən ibarətdir;

- innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin büdcə maliyyələşdirilməsi prioritetlərinin mövcud formalaşma sistemi effektiv sayılır;

- milli innovasiya sisteminin inkişafının baza komponenti kimi fundamental elmin qiymətləndirilməməsi müşahidə olunur;

- respublika büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən tətbiqi tədqiqatların böyük miqdarı daxili və xarici bazarlarda tələb perspektivlərinə malik deyillər;

- innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üçün inkişaf etmiş normativ və qanunvericilik bazası olmaması, eləcə də birbaşa və dolayı mexanizmlər daxil olmaqla ona dövlət köməyi tədbirlərinin nisbətən azlığı;

- elmi təşkilatlar təhsil müəssisələri və istehsal müəssisələri arasında kooperasiya əlaqələrinin zəifliyi;

- innovasiya sferasının aşağı informasiya şəffaflığı;

- kiçik innovasiya sahibkarlığının aşağı inkişaf səviyyəsi və s.

3. İnnovasiya mexanizmləri üç əsas səviyyədə: makrosəviyyədə, regional səviyyədə və müəssisə səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Makrosəviyyədə üç əsas vəzifə yerinə yetirilir:

- dövlət innovasiya strategiyası formalaşdırılır;

- bütövlükdə iqtisadiyyat üçün əlverişli innovasiya mühiti yaradılır;
- dövlət innovasiya proqramları reallaşdırılır.

Regional səviyyədə də analogi vəzifələr, lakin ayrı-ayrı regionların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həll edilir. Makro və regional səviyyələr innovasiya proseslərinin müəssisə səviyyəsinə intensiv yol açması üçün müvafiq şərait yaradır.

4. İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesində təkcə mövcud xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı innovasiya yönümlü təsərrüfat subyektləri tərəfindən, eləcə də bütövlükdə ölkənin xalq təsərrüfatı tərəfindən indiyə qədər toplanmış potensialı deyil, həm də bazar münasibətləri iştirakçılarının gələcək effektiv inkişafı üçün formalaşdırılan şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Yaradılacaq mexanizmin əsasında müasir təsərrüfatçılıq şəraitinə cavab verən prinsiplər(məqsədyönlülük, komplekslik, elmilik, variativlik, infrastruktur təminatı,sinergizm) dayanmalıdır.

3.2. Biznesin strateji idarə edilməsində innovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti

Strateji idarəetmə-müəssisənin fəaliyyətinin özünəməxsus təşkili prosesidir. Strateji idarəetmənin əsas vəzifələrindən biri müəssisənin xarici əhatə ilə qarşılıqlı münasibətlərində tarazlığın təmin edilməsi sayılır.

Strateji idarəetmə sahəsində adətən müəssisənin strategiyasının formalaşmasının aşağıdakı əsas mərhələlərinə ayırırlar:

1. Makroiqtisadi göstəricilərin və amillərin təhlili. Cari makroiqtisadi göstəricilərin təhlili çərçivəsində xarici mühitin bütün iqtisadi təhlilini aparmaq lazımdır ki, bu da müəssisənin inkişaf istiqamətləri, məqsəd və vəzifələri, onların əldə edilməsinə yanaşmalar və biznes-modelinin xarakteristikası haqqında qərarların qəbulu prosesinə təsir göstərə bilər.

2. Sosial-mədəni göstəricilərin və amillərin təhlili. Sosial-mədəni göstəricilərin və amillərin təhlili çərçivəsində müəssisənin inkişaf istiqamətləri, məqsəd və vəzifələri, onların əldə olunmasına yanaşmalar və biznes-modelin xarakteristikası haqqında qərarların qəbulu prosesinə təsir göstərmək qabiliyyətinə malik bütün ictimai amillərin qiymətləndirilməsi baş verir.

3. Texnoloji amillərin təhlili. Bundan başqa, yeni məhsulların yaradılması və inkişafı, məlumatların işlənməsi vasitələri və biznes proseslərin təkmilləşdirilməsi hesabına fəaliyyət sferasına təsir göstərmək qabiliyyətinə malik müəssisələrin qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır.

4. Proqnoz bazar ssenarilərinin modelləşdirilməsi və təhlili. Makroəhatənin inkişafının proqnoz ssenarilərinin təhlili müntəzəm aparılmalıdır. Bazar ssenarilərinin proqnozlaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf variantlarının, bazar segmentinin təhlilinə, aşkara çıxarılmış göstəricilərin və amillərin statistikasının və əsas meyllərinin əsaslandırılmasına, sosial-mədəni göstəricilərin və amillərin təhlilinə, normativ tənzimlənmənin təhlilinə, texnoloji amillərin təhlilinə istiqamətləndirilmişdir.

5. Makroəhatə haqqında informasiyaların təqdim olunması. Makroəhatənin təhlilinin yekunlarına görə makroəhatənin inkişafı haqqında hesabatı formalaşdırmaq lazımdır ki, bu da aşağıdakı bölmələri özündə əks etdirməlidir:

- Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının cari vəziyyətinin və proqnozunun təsviri;
- müəssisənin cari mövqeyinin təhlili;
- müəssisənin və onun əsas rəqiblərinin müqayisəli təhlili.

6. Əsas inkişaf amillərinin müəyyən edilməsi. Əsas inkişaf amilləri haqqında qərarın qəbulunda aşağıdakı məsələlərə toxunulmalıdır:

- hansı əsas göstəricilər maksimumlaşdırılan sayılmalıdır, daha doğrusu, şirkət hansı göstəricilər üzrə növbəti 10 ilin yekunları üzrə maksimum mümkün kəmiyyəti əldə etməyi planlaşdırır;
- hansı göstəricilər məhdudlaşdırıcı sayılır, daha doğrusu, hansı göstəricilərə mütləq şəkildə maksimumlaşdırılacaq göstəricilərin əldə edilməsi zamanı əməl olunmalıdır;
- hansı inkişaf istiqamətləri(müştəri və coğrafi seqmentlər, məhsullar, daxili proseslər, texnologiyalar) prioritetlər sayılırlar.

7. Vəzifənin formalaşması. Vəzifə müəssisənin təyinatının ifadəsi sayılır ki, buda səhmdarların, işçilərin, müştərilərin və digər maraqlı şəxslərin dəyərliliyini və mənafeələrini əks etdirir. Vəzifə o haqda təsəvvür yaradır ki, şirkət kimin üçün və neçə mənfəət qazanmaqla faydalılıq yaratmağa çalışır.

8. Məqsədli istiqamətin formalaşması. Vəzifə və görünüşün qurulması nəticələrinə görə, əsas inkişaf amillərinin müəyyən rəhbərliyi əsasında müəssisə üçün bütün planlaşdırma hüdudunda məqsədli istiqamətlər təsdiq olunur. Məqsədli istiqamətlər tapşırıqlar əsasında formalaşır və müəyyən dövrdə konkretləşdirilmiş vəzifələr anlayışlarında müəssisənin görünüş ifadəsi sayılır.

Sənaye müəssisəsi öz uzunmüddətli məqsədini reallaşdırmaq üçün strateji idarəetmə metodları dəstinə malikdir. Bu metodlar elementləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sistemi əmələ gətirir. Həmin metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq

olar:

1. Sənaye müəssisənin maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinə yönəldilmiş metodlar:

- Düpon modeli;
- İnvestisiyanın rentabelliği;
- Bir səhmə xalis mənfəət;
- Səhmin qiyməti və xalis mənfəətin nisbət əmsalı;
- Səhmdar baza və balans dəyəri nisbətinin əmsalı;
- Səhmdar kapitalın rentabelliği;
- Xalis aktivlərin rentabelliği;
- Pul axını;
- İqtisadi əlavə dəyər;
- Faiz, vergi və dividend ödənilənə qədər mənfəət;
- Bazar əlavə dəyər;
- Məcmu səhmdar gəlirliliği göstəricisi;
- İnvestisiya olunmuş kapitalla görə pul axını.

2. Sənaye müəssisənin daxili proseslərinə və daxili mühitinə yönəldilmiş metodlar:

- SNW- təhlil(aktivlərin təhlili, top-xarakteristikasının təhlili);
- Resurs təhlili;
- Daxili bənçmarkinq;
- Dəyərin yaradılması zəncirinin təhlili.

3. Sənaye müəssisəsinin daxili mühitinə yönəldilmiş metodlar:

- PEST - təhlil;
- Sahə və bazarın təhlili və proqnozlaşdırılması(əsas parametrlərin seçimi);
- Ssenari planlaşdırılması, oyunlar nəzəriyyəsinin istifadəsi;
- Rəqabət təhlili (M.Porterin beş qüvvəsi).

4. Sənaye müəssisəsinin sistemli strateji metodları:

- SWOT-təhlil;
- TQM Ouklend modeli;

- Əsas səlahiyyətlərin təhlili;
- Balanslaşdırılmış göstərici sistemi (BSC konsepsiyası).

İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, strateji idarəetmənin meydana gəlməsi və reallaşması aşağıdakı bir-biri ilə əlaqədar olan beş məsələni Özündə birləşdirir.

1. Şirkətin hansı biznes sahəsində fəaliyyət göstərəcəyini qərara almaq və strateji proqramlaşdırmaq.
2. Strateji proqnozları və fəaliyyət istiqamətlərini konkret məqsəd və vəzifələri bölmək.
3. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq strategiyasının işlənilib hazırlanması.
4. Qəbul olunmuş strategiyanın məqsədyönlü və səmərəli tətbiqini təşkil etmək.
5. İşin yekunun qiymətləndirilməsi, qarşıya çıxmış bəzi halların nəzərə alınması və gərəkdirsə, gələcək inkişaf istiqamətlərində düzəliş aparılması.

Prof. T.Ə.Quliyev haqlı olaraq qlobal strategiyada aşağıdakıların əsas götürülməsini lazım bilir (11, s.505):

- şirkət və firmaların resursları, bazarın strateji və operativ qiymətləndirilməsi;
- rəqabətin variantlı təhlili;
- ümumi və konkret meyllərin, mövqelərin müəyyənləşdirilməsi;
- məhsulun seçilməsi, qiymətlərə sistemli yanaşma, əlaqələrin seçilməsi, işlərin təşkili, marketinq strategiyası;
- dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi və nəzərə alınması.

Müasir şəraitdə biznes strategiyasının hazırlanmasına münasibət dəyişilmişdir. Əgər əvvəllər strategiyaya rəqabət mübarizəsində təşkilata üstünlük verən vasitə kimi baxılırdısa və o təşkilatın məhdud rəhbərlər dairəsinə məlum idisə, indi açıq ifadə olunmuş strategiyaya üstünlük verilir. Strategiya təkcə idarəedicilərin işi deyil, elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işlərində, istehsal və

satış sahəsində çalışanların da işidir. Deməli icraçılar həm strategiyanın hazırlanmasında, həm də həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Təşkilatın strategiyaları aşağıdakıları sualları müəyyənləşdirir:

- 1) Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün təşkilat hansı yolu seçir ;
- 2) Təşkilatın xüsusiyyətlərində hansı məhdudiyyətlər yaranır və strateji seçimin hansı sərhədləri var;
- 3) Müştərilər kimlərdir;
- 4) Əmək kollektivi necə qurulub;
- 5) Menecerlər idarəetməni necə yaradırlar;
- 6) Uzunmüddətli perspektivdə öz təşkilatlarını necə görmək istəyirlər (imici, xidməti, istehsalla bağlı fəaliyyəti).

Firmanın strategiyası təsdiq olunduqdan sonra da inkişaf edə bilər. Həç də hər zaman hər şeyi xırdalıqlarına qədər düşünmək və sonra uzun müddət dəyişikliklər etmədən yaşamaq mümkün deyil. Strategiyanın işlənilib hazırlanması prosesi mühitin hər hansı dəyişikliklərinə olduqca həssasdır.

Biznesin inkişaf strategiyası intellektual mülkiyyətin qorunmasını nəzərdə tutur. Bu kateqoriyanın öyrənilməsi hesabına şirkət onun fəaliyyət sferasında işlənilib hazırlanan prioritetlərə gəlib çata bilər.

Təşkilatın işində başlıcası fəaliyyətdir. Məhz o, innovasiyalı hesab oluna bilər. Fəaliyyətin səmərəliliyi mənfəətliliklə, daha doğrusu, gəlirlərin xərclərdən üstünlüyü ilə müəyyən olunur.

Bazar iqtisadiyyatında istənilən müəssisənin başlıca vəzifəsi istehlakçıların tələbatının ödənilməsidir. Bunu yalnız vaxt reallığını nəzərə almaqla və tələb olunan sahələrdə inkişaf etdirməklə mümkündür.

İnnovasiya layihəsinin əsas iştirakçıları aşağıdakılardır:

1. Sifarişçi-layihənin nəticələrinin gələcək sahibi və istifadəçisi(hüquqi, fiziki şəxslər);
2. İnvestor - pul yatıran hüquqi, fiziki şəxslər(sifarişçi və investor üst-üstə düşə bilərlər);

3. Layihəçi-layihəni işləyəni;
4. Təchizatçı-maddi-texniki təminatı həyata keçirən təşkilat;
5. Layihənin rəhbəri-layihə üzrə işin rəhbərliyinə görə sifarişçinin səlahiyyət verdiyi hüquqi şəxs;
6. İş dövründə yaradılan layihə komandası.

Layihənin yaradılması və reallaşdırılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. İnvestisiya ideyasının formalaşması;
2. İnvestisiya imkanlarının tədqiqi;
3. Layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması (TİƏ);
4. Müqavilə sənədlərinin hazırlanması;
5. Layihə sənədlərinin hazırlanması;
6. Tikinti-quraşdırma işləri;
7. Obyektin istismarı;
8. İqtisadi göstəricilərin monitorinqi

İdarəetmə layihənin həyat tsikli müddətində layihə, təşkilati və idarəetmə qərarlarına dəyişikliklər edilməsini nəzərdə tutur və proseslər vasitəsilə həyata keçirilir:

- işlərə təşəbbüs göstərilməsi;
- predmet sahəsinin planlaşdırılması;
- predmet sahəsinin müəyyən edilməsi;
- predmet sahəsinin dəqiqləşdirilməsi və təsdiqi;
- predmet sahəsinin dəyişikliklərinə nəzarət.

İdarəetmənin başlıca vəzifəsi layihənin büdcə çərçivələrinə əməl olunması və onun həyata keçirilməsindən nəzərdə tutulan mənfəətin alınması sayılır.

İdarəetmənin yüngülləşdirilməsi üçün innovasiya layihələrinin idarə olunmasının aşağıdakı prinsipləri əsas götürülməlidir:

1. Selektiv (seçmə) idarəetmə prinsipi. Mahiyyət prioritet istiqamətlərin seçimidədir. Bu əslində innovasiyalı firmalara və yenilikçilərə ünvanlı dəstək deməkdir.

2. Layihələrin son məqsədlərin təmin edilməsinə məqsədli yönəldilməsi prinsipi. Bu prinsip innovasiyaların və onların reallaşdırma imkanlarının yaradılmasında istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman konkret layihələrin son məqsədləri istehlakçılara, aralıq məqsədlər isə bu layihələrin son məqsədlərinə yönəldilir.

3. Layihənin idarəetmə tsiklinin tamlığı prinsipi.

4. İnnovasiya proseslərinin və layihələrin idarə edilməsi proseslərinin mərhələliliyi prinsipi

5. İnnovasiya proseslərinin təşkilinin iyerarxiyalılığı prinsipi. Fəaliyyətin bütün səviyyələri bir-biri ilə razılaşırlar.

6. İdarəetmə qərarlarının seçilməsində çoxvariantlılıq prinsipi.

7. Sistemlilik prinsipi. Layihənin təşkili üçün zəruri tədbirlər məcmusu işlənilib hazırlanır (təşkilati, inzibati və s.)

8. Təminatlılıq və ya balanslaşdırma prinsipi. Bütün tədbirlər zəruri resurslarla təmin olunmalıdır.

Prioritet istiqamətlər üzrə təkliflərin formalaşması mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Məqsədə çatmağın daha əhəmiyyətli meyarlarının siyahısı təsbit olunur;

2. Prioritet istiqamət reallaşdırılan hər bir layihə üçün "aşağı", "ortadan aşağı", "ortadan yuxarı", "yüksək" şkalası üzrə mövcud vəziyyətə nisbətən hər bir göstəricinin yaxşılaşdırılması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aparılır.

3. "Ortadan yuxarı" və ya "yüksək" qiymətləndirməyə malik olmayan texnologiyalar sonrakı baxışdan çıxarılır. Qalanları isə prioritet istiqamətlər və son dərəcə vacib texnologiyalar üzrə ilkin təkliflərə daxil olunur.

4. Birdən aşağı olmayan "yüksək" və ya ikidən aşağı olmayan "ortadan yuxarı" qiymətləndirməyə malik olan texnologiyalar ilkin olaraq prioritetlər qrupuna namizəd hesab olunurlar, əgər ikidən çox "yüksək" və ya üç "ortadan yuxarı" qiymətləndirməyə malik olan texnologiyalar xüsusi prioritet qrupa namizəddirlər.

Prioritetlik dərəcəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Aşağı səviyyəli hər bir layihə(program) iki göstərici üzrə müəyyən edilir:
 - qeyd olunan dövr ərzində təhlil olunan göstəricinin artımı ilə ölçülən son nəticə;
 - program məhsulun istehsalı zamanı xərclər (investisiya və cari xərclər daxil olmaqla ümumi).
2. Prioritetlik dərəcəsini xarakterizə edən səmərəlilik göstəricisi hesablanın nəticə xərclərə bölünür.
3. Bütün layihələr səmərəlilik səviyyəsinə uyğun olaraq prioritetlik dərəcəsi üzrə nizamlanır (səmərə/xərclər).

Dünya təcrübəsində "xərclər-nəticə" təhlili maliyyə bölgüsünün istənilən mexanizmlərinin mütləq proseduru sayılır.

Uzun əsrlər boyu bəşəriyyətə çoxsaylı layihələr reallaşdırmaq lazım gəlib. XX yüzilliyin ortalarında kibernetikanın, idarəetmə nəzəriyyəsinin və əməliyyatların tədqiqinin sürətli inkişafı bir sıra formal modellər yaratmağa və bununla da layihənin idarə edilməsinin sistemli elmi əsasını qoymağa imkan vermişdir.

Innovasiya layihəsinin idarə olunması-bütün həyat tsikli müddətində əsas parametrlər üzrə müəyyən nəticələr əldə etmək üçün müasir metodlar sisteminin və idarəetmə texnikasının tətbiqi yolu ilə əmək, maddi və ya digər resursların əlaqələndirilməsində rəhbərlik üsuludur.

Hazırda dünyada innovasiya layihələrinin idarə edilməsinin iki modeli daha geniş yayılmışdır(23, s.95):

- kaskad model (1970-1980-ci illər);
- spiral model (1986-1990-cı illər).

Bunlardan daha əsas və daha tez-tez tətbiq olunanı kaskad model sayılır. Bu model üçün xarakterik olan cəhət odur ki, burada işin növbəti fazası həmin fazadan əvvəlki faza tam yerinə yetirildikdən sonra həyata keçirilməyə başlayır. Kaskad yanaşmanın tətbiqinin müsbət tərəfləri aşağıdakılar hesab olunur (24,s.35):

1. Hər fazadan sonra tamlığın və uyğunluğun meyarlarına cavab verən layihə sənədləşməsinin başa çatmış dəsti formalaşır.

4. Məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilən işin fazaları bütün işlərin qurtarma müddətini və müvafiq xərcləri planlaşdırmağa imkan verir.

3.3. Sahibkarlıq sistemində innovasiya potensialının maliyyələşdirilməsinin təşkilatı-iqtisadi problemləri

Azərbaycanda innovasiya iqtisadiyyatının formalaşması üçün büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bu isə aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- dövlət maliyyələşdirilməsi formalarının təşkili effektivliyinin yüksəldilməsi və pul resurslarının məqsədli istifadəsi üzərində nəzarətin aparılması;
- dövlət sektorunun elmi təşkilatlarında və ali təhsil müəssisələrində özəl biznes müəssisələrinə büdcə maliyyələşdirilməsinin ayrılması;
- yüksək texnoloji sahələrin büdcə maliyyələşdirilməsinə yanaşmaların dəyişməsi. Bu məqsədlə məqsədli proqramların reallaşdırılması mexanizmlərinə yenidən baxmaq, kontrakt sistemi şərtlərini geniş yaymaq, innovasiya layihələrinin seçilməsi zamanı müsabiqəlilik səviyyəsini yüksəltmək, texnologiya vasitəçiləri institutlarını ayırmaq lazımdır.

Innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşması məqsədilə pul-kredit münasibətlərinin inkişafı üçün dövlət maliyyə siyasəti sahəsində aşağıdakı dəyişikliklərin aparılması məqsədəuyğun sayılır: - innovasiya risklərinin sığortalanması təcrübəsinin tətbiqi. Bu imkan verir ki, sahibkarlıq sektoru tərəfindən elmtutumlu texnologiyaların mənimsənilməsində marağı yüksəltməyə imkan verir;

- vahid ixtisaslaşmış ekspert orqanının yaradılması;
- bank faizi dərəcələrinin aşağı salınması, belə ki, vençur kapitala sərmayə qoyulması aşağı faiz dərəcələri zamanı həyata keçirilə bilər, bu isə öz növbəsində səhmdar kapitalın dəyərini yüksəldir və şirkətin mükafatını artırır;
- yüksək texnoloji məhsul bazarlarında beynəlxalq təcrübəyə malik olan mövcud milli şirkətlərin bazasında elmtutumlu məhsulların irəliləməsi üçün iri innovasiya marketinq mərkəzlərinin yaradılması;

- prioritet sənaye sahələrinin yüksək texnoloji müəssisələr üçün müəyyən olunmuş banklarda və innovasiya fondlarında məqsədli investisiya qoyuluşlarının qaytarılanlığına dövlət təminatının tətbiqi.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə innovasiya layihələrinin əsas kütləsi müxtəlif səviyyəli və miqyaslı özəl şirkətlər tərəfindən reallaşdırılır. Bu cür innovasiya reallaşdırılması kommersiya layihələri şirkətlərin istehsal-kommersiya vəzifələrinin ən yaxşı həlli kimi çıxış edirlər.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya fəaliyyətinin maliyyə infrastrukturunu sahibkarlıq sektorunu maliyyə resursları ilə təmin edən müasir fond və pul bazarlarının yüksək inkişaf etmiş maliyyə-kredit mexanizmləri bazasında formalaşmışdır.

Innovasiya şirkətləri ilə işləyən qeyri-dövlət maliyyə institutlarının strukturunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

1. Banklar. Onlar vəsaitləri qaytarmağa zəmanət şərti ilə müəyyən faizlərlə kredit verirlər.

2. İnvestisiya institutları(sığorta şirkətləri, pensiya fondları, şirkət, universitet fondları, dövlət investisiya fondları) bir qayda olaraq, etibarlı işgüzar nüfuza malik partnyorlara üstün verməklə yüksək olmayan maliyyə riskləri sahəsində işləyirlər.

3. investisiya fondları ənənəvi olaraq müəyyən biznes növlərində təmərküzləşdirilir. Onlarda investisiyalaşma haqqında qərar qəbul edilməsi proseduru kifayət qədər mürəkkəb və uzundur. Bu fondlara müraciət üçün çoxsaylı məhdudiyyətlər və şərtlər mövcuddur.

4. Səhmdar kapital IPO bazarına çıxış vasitəsilə xüsusi kapitalı cəlb etmək yolu ilə yaradılır, daha doğrusu, burada fond bazarında səhmlərin buraxılışı, satışı və növbəti kotirovkasını özündə birləşdirən səhmdar kapitaldan söhbət gedir və s.

İnnovasiya prosesinin maliyyələşdirilməsinin əsas təşkili prinsipləri kimi aşağıdakılar çıxış edir :

- innovasiya tətbiqi müddətlərini minimumlaşdırma və bundan alman effekti

maksimumlaşdırmağa istiqamət götürmək;

- innovasiya prosesinin bütün mexanizm və mərhələlərini mövcud institusional-hüquqi normalara uyğunlaşdırmaq;

- innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin maksimal geniş spektri və onların optimal əlaqələndirilməsi;

- innovasiyanın işlənilib hazırlanması və praktiki olaraq reallaşdırılması prosesinin kompleksliliyi;

- bütün innovasiya prosesinin yüksək çevikliyi və dinamikliyi.

Azərbaycanda innovasiya sferasının maliyyə infrastrukturunun yaradılmasının əsas vəzifələri aşağıdakılar sayılır:

- innovasiya prosesinin sürətləndirilməsi üzrə institusional-maliyyə şəraitinin formalaşması;

- elmi-texniki potensialın, hər şeydən əvvəl isə, elmi-texniki tədqiqatın prioritet istiqamətləri üzrə potensialın bərpa edilməsi;

- xaricdən Azərbaycan alimlərinin geri qayıtmasının stimullaşdırılması.

Hazırda dövlət innovasiya-investisiya fondları mikrosəviyyədə innovasiya prosesinin hissə-hissə maliyyələşdirilməsini həyata keçirən əsas institutları kimi çıxış edirlər. Bu vəsaitlər ciddi məqsədyönlülüyə yalnız innovasiya məhsullarının və yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə tədqiqat və işləmələrin maliyyələşdirilməsi məqsədinə malikdir. Bundan başqa, iri miqyaslı elmi-tədqiqat proqramları resursların birləşdirilməsi üzrə müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

Respublikada ixracın stimullaşdırılması üçün azad iqtisadi zonaların müxtəlif növlülüyü kimi xüsusi ixrac yönümlü və elmi-texniki zonalar yaratmaq təklif olunur. Belə zonalarda investorlar istehsal olunmuş məhsulun xeyli payının növbəti ixracı şərti ilə xammal, material, avadanlığın rüsumsuz idxalı üçün xüsusi lisenziyalar ala bilərlər[22, s. 264].

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün zəruri şərtlər üç əsas istiqamətdə formalaşır:

1. Dövlət köməyi

2. Sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri

3. Xarici şərtlər.

İqtisadi ədəbiyyatda, eləcə də innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarında innovasiya yönümlü inkişaf haqqında xeyli həcmdə tədqiqatların mövcudluğuna baxmayaraq, innovasiya, innovasiya potensialı, innovasiya inkişafı, texnologiya transferi kimi anlayışların vahid şərhinə rast gəlinmir.

"İnnovasiya" termininə təkcə innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsi (yeni məhsul, yeni texnika və ya texnologiyanın mənimsənilməsi, təşkilati və idarəetmə metodlarının yaxşılaşdırılması) kimi deyil, həm də iqtisadi sistemin dayanıqlı inkişafına kömək edən və yeniliyin rəqabət qabiliyyətli məhsula transformasiyasına əsaslanan ən vacib iqtisadi artım amili kimi yanaşmalıdır.

İnnovasiya potensialına maliyyə-iqtisadi və intellektual resursların mövcudluğu, habelə iqtisadi sistemin uğurlu innovasiya fəaliyyətinə hazırlıq səviyyəsini müəyyən edən hüquqi, təşkilati-idarəetmə, maddi-texniki, sosial və informasiya amillərinin məcmusu daxildir.

İnnovasiya inkişafının qiymətləndirilməsi monitorinqinin aşağıdakı növlərinə ayırmaq məqsədəuyğundur:

1. İqtisadi sistemin innovasiya potensialı monitorinqi. İnnovasiya inkişaf tərkibinin vəziyyəti müəyyən edilir. Maddi-texniki, əmək, informasiya və maliyyə resursları kompleksini (tədqiqatçıların sayı, elmi kadrların hazırlanması, tədqiqat və işləmələrə xərclər), eləcə də innovasiya fəaliyyətinə kömək infrastrukturunu xarakterizə edən göstəriciləri (innovasiya strukturlarının, o cümlədən texnologiya transferi mərkəzlərinin işinin mövcudluğu və effektivliyi, innovasiya fəaliyyəti altında olan sahənin həcmi və s.) istifadə olunur.

2. Texnologiyanın transferi monitorinqi. İqtisadi sistemdə texnologiyanın transferi effektivliyini xarakterizə edən funksional indeks qiymətləndirilir. Bu, innovasiya tsikli üzrə hərəkətin kəmiyyətcə yetərliyi və sürəti ilə müəyyən olunur. Bu zaman İİMS-in reallaşdırılması üçün innovasiya potensialının və

texnologiyanın transferi indeksinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodikasının, hər bir metodika üçün göstəricilər sisteminin, eləcə də İİMS-in tətbiqi alqoritmlərinin işlənilib hazırlanması vacibliyi meydana çıxır.

Beləliklə, biznesin qiymətləndirilməsi zamanı innovasiyaların təsnifatı və qiymətləndirilməsi ilə bağlı apardığımız tədqiqatın əsas nəticələrini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Fikrimizcə, müxtəlif əlamətlərə görə tərəfimizdən yuxarıda verilən təsnifat sorğu və pasportlaşma yolu ilə innovasiya sahibkarlığı subyektlərinin diaqnostikasını aparmağa, hər bir klasterin əsas xüsusiyyətlərini ayırmağa və innovasiya sahibkarlığı subyektlərinin əsas qruplarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

2. Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafının zəruri şərtləri dövlət köməyindən, sahibkarlıq strukturunun daxili, habelə xarici şərtlərindən ibarətdir.

3. İnnovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarında zəruri elementlər sırasına innovasiya, innovasiya potensialı, innovasiya inkişafı, texnologiya transferi kimi anlayışların şərhı dəqiqləşdirilmiş.

4. İqtisadi subyektlərin innovasiya inkişafının monitorinqi sisteminin mahiyyəti, tərkibi, əsas məqsədləri, qiymətləndirmə monitorinqinin növləri dəqiqləşdirilmişdir. Bütün bunlar əsasında İİMS-in reallaşdırılması üçün innovasiya potensialının və texnologiyanın transferi indeksinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodikasının və onun tətbiqi alqoritmlərinin işlənilib hazırlanması zəruriliyi meydana çıxır.

İnnovasiya prosesləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin aşağıdakı prioritet istiqamətləri mövcuddur[30, s. 41 -42]:

İnnovasiya fəaliyyətini informasiya təminatının universal sisteminin yaradılması;

- Elm sektoru daxilində əmək bölgüsünün və əməkdaşlığın yeni formalarının axtarılması;

- İnnovasiyaların maliyyələşdirilməsinin və innovasiya layihələri arasında

maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması və bölüşdürülməsinin yeni üsullarının işlənilib hazırlanması;

- İnnovasiya fəaliyyətinin maddi-texniki bazasının effektiv sisteminin yaradılması;

- Elmin, dövlətin və xüsusi kapitalın qarşılıqlı əlaqələrinin daha effektiv formalarının reallaşdırılması;

- Daxili resursların qarşılıqlı təsiri zamanı bazarın sinergetik effektin tətbiqi baxımından nəzərdən keçirilməsi.

Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin xüsusi metodu vençur maliyyələşdirilməsi sayılır. Vençur maliyyələşdirilməsini xarakterizə edən əsas əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir(25, s.171):

- vençur investor öz vəsaitini hələ birjada səhmləri kotirovka edilməyən şirkətlər qoyulur;

- vençur kapital orta və uzun müddətə verilir və şirkətin yeni məhsulunun işlənməsi qurtarana qədər alınma bilməz;

- vençur investisiyalar həmişəlik deyil, yalnız müəyyən müddətə verilir;

- vençur maliyyələşməsi yeni şirkətlərə özünəməxsus borcdur, təminatlı verilən uzunmüddətli kreditdir;

- vençur şirkətinin uğuru səhmlərə qiymət artımı ilə, şirkətin və ya onun bir hissəsinin mənfəətli satışının reallığı ilə müəyyən edilir;

- vençur investorunun rolu vençur kapitalının verilməsi ilə məhdudlaşmır, o həm də biznes təcrübəsini, işgüzar əlaqələri əhatə edir ki, bu da şirkətin fəaliyyətinin genişlənməsinə kömək edir.

Vençur investisiyalaşması özündə elmi tədqiqatların, tətbiqi işləmələrin və bütövlükdə innovasiya fəaliyyətinin büdcədən kənar maliyyələşdirilməsinin ən mühüm mənbəyini ehtiva edir. Vençur investorlarının vəsaitləri bir qayda olaraq, yeni texnologiyaların inkişafına və ya yeni elm tutumlu məhsulların yaradılmasına yönəldilmiş yenidən yaradılan kiçik və orta müəssisələrin əsasən nizamnamə kapitalına qoyulur.

Vençur investisiyalaşması, bir qayda olaraq, kiçik və orta innovasiya müəssisələri tərəfindən istifadə edilən investisiyanın cəlb olunmasının üsullarından biri sayılır. Vençur investisiyaları əsasən, qapalı və texnoloji yönümlü şirkətlərin maliyyələşdirilməsi üçün tətbiq edilən investisiyalaşmanın xüsusi növü və üsullarından biridir. Bu şirkətlər üçün sahibkarların "qapalı" tərkibindən və "texnoloji" istiqamətindən başqa aşağıdakı fərqləndirici xüsusiyyətlər də səciyyəvidir:

- elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinə xərclərin əhəmiyyətli xüsusi çəkisi;
- nizamnamə kapitalında qeyri-maddi aktivlərin üstünlük təşkil etməsi;
- gələcək inkişafın dəqiq perspektivinin və inamlı maliyyə tarixinin olmaması "Vençur" kateqoriyası(ingiliscə riskli müəssisə və ya başlanğıc) nəzərdə tutur ki, maliyyələşmənin alınmasına iddialı olan vençur investoru və sahibkarın qarşılıqlı münasibətlərində avantürizm elementi iştirak edir. Riskli (vençur) hər hansı bir girov qoyulmadan kiçik və orta xüsusi və ya özəlləşdirilmiş müəssisələrlə həyata keçirilir.

Vençur investor əksər hallarda nəzarət səhm paketlərini əldə etməyə və onun inkişafında fəal iştirak etməyə cəhd göstərirlər. Bu onun kreditordan və ya passiv strateji tərəfdaşdan köklü fərqlidir.

Vençur kapitalın formalaşması üçün ənənəvi vəsait mənbəyi bankların kredit resursları sayılır. Pensiya fondları da vençur kapitalın mənbəyi ola bilər.

Vençur kiçik müəssisələr yüksək kommersiya riski şəraitində fəaliyyət göstərməklə, prinsipə yeni məhsulların və proseslərin axtarışını həyata keçirir, eləcə də öz üzərinə iri kapital xərcləri tələb etməyən elmi-texniki yeniliklərin işlənməsini və təcrübi olaraq mənimsənilməsini götürürlər.

Hazırda Azərbaycanda innovasiyanın tətbiqi ilə məşğul olan müəssisələrin bütövlükdə yerli müəssisələrdə payı 3%-ə yaxın olduğu halda Almaniya, ABŞ, Fransa və Yaponiyada bu göstərici 70-82% civarındadır (33, s.270).

Vençur kapital potensial olaraq, Azərbaycanın yüksək texnologiyalı firmaları

tərəfindən həyata keçirilən innovasiya fəaliyyətinin elmi-tədqiqat və tətbiqi işləmələrin maliyyələşdirilməsinin ən mühüm mənbəyinə çevrilə bilər.

Aşağıdakı istiqamətlərdə innovasiya layihəsinin reallaşdırılması üçün dövlət köməyi göstərilir:

- Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına;
- Azərbaycan innovasiya sistemi elementlərinin yaradılmasına və inkişafına;
- institusional dəyişikliklərin təmin olunmasına.

Dövlət köməyinin göstərilməsinə iddialı olan innovasiya layihələrinin seçimi aşağıdakı prinsiplər üzrə həyata keçirilir:

- innovasiya layihələrinin təyin olunmuş meyarlara uyğunluğu;
- dövlət köməyi göstərilməsi proseduruna bərabər çıxış şərtlərinin təmin olunması;

- innovasiya layihələrinin zərərsizliyi;

- dövlətin xüsusi kapitalla risklərinin bölüşdürülməsi; ədalətli rəqabətin və Azərbaycan Respublikası antiinhisar qanunvericiliyinin şərtlərinə riayət edilməsi. Müasir Azərbaycanda innovasiya müəssisələrinin vençur kapitalının maliyyələşdirilməsi sisteminin inkişafını ləngidən problemlər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar

- investisiyalaşma, bir qayda olaraq, məsələn, bank kreditləşməsindən fərqli olaraq,

- Azərbaycanın elmi-texniki sferasında vençur investisiyalaşması üçün cəlbedici obyektlər ola bilməyə qabil yeni və mövcud kiçik və orta sürətlə artan texnoloji müəssisələrin meydana çıxmasını təmin edən infrastrukturun inkişaf etməsi;

- fond bazarının xeyli dərəcədə kifayət olmayan inkişafı ilə şərtlənən vençur investisiyaların aşağı likvidliyi;

- elmi müəssisələrin qapalılığı, onların perspektiv layihələri və işləmələri haqqında informasiyaların olması;

- vençur sərmayəçilər üçün qəbul olunan riskin təmin edən yüksək texnoloji

sektor müəssisəsinə birbaşa investisiyaların cəlb olunması üçün iqtisadi stimulların olmaması;

- kiçik və orta biznes sahəsində vençur fəaliyyətinin aşağı nüfuza malik olması.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla, birbaşa və dolaylı dövlət iştirakı tədbirlərinin aprobeasiya edildiyi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vençur biznesinə dövlət köməyinin müsbət təcrübəsinin öyrənilməsi və istifadəsini aktual sayırıq.

NƏTİCƏ

1. İnnovasiya fəaliyyəti - bazarda tətbiq olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji məhsula, müvafiq səmərənin alınması ilə istehsalda istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş prosesə yönəldilmiş elmi-tədqiqat və işləmələrin, eləcə də elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin alınması və ya transformasiyası ilə bağlı fəaliyyət növüdür. İnnovasiya fəaliyyəti biznes müəssisələrinin uğurla saxlanması və inkişafının əsas şərtlərindən biri sayılır. İnnovasiya prosesinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bu sahədə çalışanların, o cümlədən firmaların, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, universitetlərin peşəkarlıq fəaliyyətindən, onların yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə əlaqələrindən asılıdır. Digər tərəfdən, innovasiya sisteminin səmərəliliyinə təsir edən amillər sırasına fərdləri və müəssisələri öyrənməyə stimullaşdıran şərtlər, maliyyə sisteminin etibarlılığı, bu sahədə dövlət tənzimlənmələrinin səmərəliliyi və s. aid olunur.

2. İnnovasiya fəaliyyəti əsasında innovasiya layihəsi hazırlanır. Bütövlükdə layihə kompleks təkrar olunmayan tədbir olub, vaxta, büdcəyə, resurslara görə məhdud, eləcə də yerinə yetirilməsi üzrə dəqiq göstərilərsə, sifarişçinin tələbi altında işlənilib hazırlanan yeninin tətbiqini nəzərdə tutur. Layihənin həyat tsikli onun yaradılmasının bütün mərhələlərini-ideyanın meydana gəlməsindən başlamış, ETTKİ-nin aparılması, istehsalın hazırlığı, bilavasitə məhsulun istehsalı və onun reallaşdırılmasına qədər olan mərhələləri əhatə edir.

3. Hesab edirik ki, innovasiya layihələrinin ekspertizası və seçimi metodikasının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, bu metodika özündə innovasiya layihəsinin integral göstəricisinin formalaşmasının çoxsəviyyəli sxemini ehtiva etməlidir və aşağıdakı məqsədli göstəriciləri özündə birləşdirməklə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan qiymətləndirmə səviyyəsindən ibarətdir:

Layihənin innovasiyalılığı. Bu özündə "texniki qərarın əhəmiyyətliyi" və "iqtisadi hadisənin əhəmiyyətliyi" kimi rəqabət qabiliyyətlik göstəriciləri əsasında müəyyən edilən layihə faydalılığını və nadirliyini xarakterizə edir.

Layihənin kommersiyalılığı. Bu, layihənin döviyyə qabiliyyətliliyini, maliyyə prioritetini, istehsalın effektivliyini və satışın effektivliyini xarakterizə edir. Bu səviyyə isə xalis diskontlaşdırılmış gəlir, ödəmə müddəti meyarları ilə, eləcə də innovasiyalılıq və kommersiyalılıq göstəriciləri ilə ifadə olunur.

4. İnnovasiya layihələri hazırlanarkən innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edəcək müxtəlif xarici və daxili amilləri təhlil etmək lazım gəlir. Layihə ideyasının reallaşdırılması imkanları ilə bağlı olan bu amillər texniki, kommersiya, institusional, sosial, ekoloji, maliyyə və iqtisadi amilləri əhatə edir. Layihənin nəticələrini müəyyən edən bu amillərin tədqiq edilməsi zəruriliyi istifadə ediləcək resursların sərf edilməsinin və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağın müxtəlif alternativ variantlarının olması ilə əlaqədardır.

5. İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı üçün əlverişli mühitin formalaşmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sənayenin effektiv fəaliyyət göstərən sektorunun formalaşması: sənaye müəssisələrinin texniki-texnoloji təzələnməsinin aparılması;
- Sahibkarlıq sektorunda innovasiya aktivliyinin inkişafı və stimullaşdırılması: yəni, investisiya kapitalı sahiblərinin maraqlarının uzlaşdırılması və bu sferada dövlət siyasətinin reallaşdırılması; innovasiyaların tətbiqi və yüksək texnologiyalar sferasında məşğul olan şirkətlərin inkişafı üçün vergi stimullarının formalaşdırılması və s.;
- İnstitusional mühitin yaradılması: normativ sənədlərdə, innovasiya strategiyaları və proqramlarında müxtəlifliyin aradan qaldırılması.

6. Biznes portfelinin təhlili strateji idarəetmənin ən vacib alətlərindən birini özündə birləşdirir. O, aydın təsəvvür yaradır ki, biznesin ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır və portfel vahid tam kimi onun hissələrinin sadəcə cəmindən kəskin surətdə fərqlənir və onun ayrı-ayrı hissələrinin vəziyyətinə nisbətən firma üçün daha vacibdir. Biznes portfelinin təhlilinin köməyi ilə risk, pulun daxil olması, təzələnmə və sıradan çıxma kimi çox mühüm amillər balanslaşdırıla bilər. Tam inamla demək olar ki, bizneslər portfelinin təhlili strateji

planlaşdırmanın əsası sayılır.

7. Bütövlükdə sənaye istehsalı, o cümlədən də neft maşınqayırması iqtisadiyyatın son dərəcə fond tutumlu sahəsidir. Müəssisənin əsas fondlarının mövcud vəziyyəti xeyli dərəcədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi və sosial nəticələrini şərtləndirir. Konkret müəssisədə istifadə olunan avadanlıq və texnologiyadan məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərcləri, ekoloji və sanitar-gigiyenik mühit kimi ən vacib göstəricilərdən asılıdır. "Azneftkimyamaş" SC-nin bütün müəssisələri öz mövcudluğu ərzində dəfələrlə modernizasiyaya, texniki cəhətdən yenidən silahlanmaya, yenidənqurmaya və genişləndirməyə məruz qalmışdır. Bu müəssisələr əsas vəsaitlərin: binaların, istehsal meydançalarının, maşın və avadanlıqların, müxtəlif ötürücü qurğuların, dəmir yollarının, anbarların, nəqliyyat vasitələrinin çox böyük həcmində malik olmuşlar.

8. Sənaye zavodlarının istehsal güclərindən 10-20% istifadə olunduğu indiki şəraitdə istifadə olunmayan əsas fondların mövcudluğu müəssisənin çiyində ağır bir yük olmaqla son nəticədə öz əksini müəssisənin son məhsulunun maya dəyərinin artmasında tapır. Müəssisələrin əksəriyyətində avadanlığın böyük hissəsinin dəyəri artıq amortizasiya olunsada vəsaitlərin böyük həcmi onlar işçi vəziyyətinin saxlanmasına, başqa sözlə, təmir işlərinə xərclənir. Müvafiq texnoloji avadanlıqlarsız müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətli məhsulun istehsalı qeyri-mümkündür. Məhz buna görə də bütün müəssisə rəhbərləri əsas fondların təzələnməsi problemini ön plana çəkirlər.

9. "Azneftkimyamaş" SC-nin qız müəssisələrində universal avadanlığın aşınma səviyyəsi adətən 75%-i, standart avadanlıq üçün isə 90%-i ötür keçir. Buraya həmçinin əsas texnoloji avadanlığın ənənəvi aşınmasını və aşağı səmərəliliyini əlavə etmək lazımdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əsas fondların yüklənməsi kifayət qədər aşağı kəmiyyətə malikdir. Boş dayanmış avadanlığın kifayət qədər böyük miqdarına malik olan çox böyük yüklənmiş sexlərin mövcudluğu böyük xərclərə gətirib çıxarır ki, bu da onların rəqabət qabiliyyətliliyini və beləliklə də satışın həcmi və şirkətin dəyərini aşağı salır.

Səhmdar cəmiyyətdə faktiki olaraq avadanlığın 60%-ə qədəri istifadə edilmir. Avadanlığın 30%-ə qədəri isə bir növbədən aşağı, yalnız 5%-i ilk növbədə istifadə edilir. Həqiqətdə isə effektiv istehsal onunla xarakterizə olunur ki, bütün avadanlıq bir növbədən çox(adətən iki növbə) istifadə edilsin. Əgər layihə nəticəsində bir növbədən aşağı fəaliyyət göstərən avadanlığa malik istehsalın yaradılması planlaşdırılırsa, onda bu cür qərar tam səmərəsiz olacaqdır. Odur ki, layihənin reallaşdırılması nəticəsində həm istifadə olunan avadanlığın, həm də əsas fondların strukturu ciddi dəyişməlidir.

10. Xaricdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dolayı metodların təhlili göstərir ki, innovasiya inkişafının əsasında elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri üzrə vergitutma mexanizmlərinin reallaşdırılması vasitəsilə stimullaşdırıcı vergi sisteminin formalaşması sayılır. Xaricdə innovasiya proseslərinə kömək üzrə tədbirlərin və onların reallaşdırılması üçün istifadə olunan mexanizmlərin tətbiqi zamanı dövlət orqanlarının rəhbər tutduğu prinsiplər xeyli maraq doğurur. Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşıya qoyduğu tələblərə daha düzgün cavab verən metodlar aşağıdakılar sayılır:

- Vergi stimullaşdırılması-elmi-tədqiqat və təcrübi konstruktor işlərinə xərclər ölçüsündə mənfəət vergisindən güzəştlər.

- Aşağı dərəcələrlə mənfəətin tutulması.

- Amortizasiya siyasəti vasitəsilə stimullaşdırma.

11. İdarəetmənin yüngülləşdirilməsi üçün innovasiya layihələrinin idarə olunmasının aşağıdakı prinsipləri əsas götürülməlidir:

- Selektiv(seçmə) idarəetmə prinsipi. Mahiyyət prioritet istiqamətlərin seçimidədir. Bu əslində innovasiyalı firmalara və yenilikçilərə ünvanlı dəstək deməkdir.

- Layihələrin son məqsədlərin təmin edilməsinə məqsədli yönəldilməsi prinsipi. Bu prinsip innovasiyaların və onların reallaşdırma imkanlarının yaradılmasında istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsini

nəzərdə tutur

- Layihənin idarəetmə tsiklinin tamlığı prinsipi.

- İnnovasiya proseslərinin və layihələrin idarə edilməsi proseslərinin mərhələliliyi prinsipi

- İdarəetmə qərarlarının seçilməsində çoxvariantlılıq prinsipi.

- Sistemlilik prinsipi. Layihənin təşkili üçün zəruri tədbirlər məcmusu işlənib hazırlanır (təşkilati, inzibati və s.)

- Təminatlılıq və ya balanslaşdırma prinsipi. Bütün tədbirlər zəruri resurslarla təmin olunmalıdır.

12. Ölkəmizdə yeniliklər sahəsində uğurun qazanılması üçün yerli firmaların bütövlükdə fəaliyyətlərinin integrasiyası və əlaqələndirməsi mexanizmi yaradılmalı, innovasiya fəaliyyətində onların funksionalarası qarşılıqlı təsirləri tənzimlənməlidir. İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafı kadr hazırlığının yeni konsepsiyasının tətbiqini şərtləndirir ki, bunun da əsasında yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı dayanır. Hesab edirik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqabətə davam gətirmək və mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaqla problemlərin sürətli və məhsuldar həlli üçün müəssisələr yeni idarəetmə alətlərinin tətbiqinə üstünlük verməlidirlər.

13. Azərbaycanda elmi-texniki və innovasiya sferalarının gələcək inkişafı üçün vençur sahibkarlığı sisteminin formalaşması zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, vençur sahibkarlığının inkişafı sahəsində daha böyük nəticələri yalnız bu sferada xeyli təcrübəsi olan beynəlxalq və xarici maliyyə institutları ilə sıx əməkdaşlığın təmin edilməsi şərti ilə əldə etmək olar. Vençur sahibkarlığının inkişafı prosesində aparıcı rol texnoparklar oynamalıdır, texnoparklar innovasiya fəaliyyəti üzrə informasiya-analitik mərkəz və milli innovasiya fondu aparıcı rol oynamalıdır.

14. İnnovasiya sahibkarlığının inkişafı mexanizminin tətbiqindən əsas nəticələri aşağıdakılardır:

- a) Sosial effekt: yeni iş yerlərinin yaradılması, işsizliyə və işədüzəltmə üzrə

müavinətlərin ödənişinə görə dövlət xərclərinin aşağı salınması; mütəxəssislər, alimlər, o cümlədən ali təhsil məktəblərinin tələbə və aspirantları üçün əlavə gəlir mənbələrinin yaradılması.

b) İnnovasiya potensialının yüksəldilməsi.

c) ÜDM-də innovasiya məhsullarından gəlirlərin payının artması.

d) İnnovasiya məhsullarının buraxılışını xarakterizə edən göstəricilərin artımı.

e) Kiçik innovasiya sahibkarlığı subyektlərinin əsas istehsal fondlarının sürətli təzələnməsi və modernizasiyası.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri: 2012. Bakı: Səda, 2014, 774 s.
3. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2014, 278 s.
4. "Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu(25 iyun 1998-ci il M510-IQ).
5. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il.
6. Biznesin əsasları. Dərslik. Prof. A.B. Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı, "Nurlan", 2005, 656 s.
7. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azər nəşr, 2003, 520 s.
8. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Azər nəşr, 2005, 560 s.
9. Hüseynov T.H. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, Elm, 2004, 228 s.
10. Кузык Б.Н., Кушлин В.И., Яковлев Ю.В. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование. Учебник. М., Экономика, 2008
11. Quliyev T. "Menecmentin(idarəetmənin) əsasları". Bakı, 2001.
12. Mehdiyev R. "XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində" Respublika qəzeti, 29 iyun 2012, s. 9-16
13. Musayeva "İnnovasiya siyasəti : Avropa birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları " Azərbaycanın vergi xəbərləri, JY2 5, 2010
14. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyaların yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı: "Elm", 2009, 416 s.
15. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər

(monoqrafiya). Bakı: "İqtisad Universiteti", 2009, 415 s.

16. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata integrasiyası. Bakı, "Adiloglu", 2008, 428 s.

17. Абалкин Л.Логика Экономического роста. М., Институт экономики РАН, 2002

18. Бабина И.В. Совершенствование механизма управления инвестиционной деятельностью предприятия в условиях рыночных отношений. Гомель, 2000, (Автореферат)

19. Бизнес-план инвестиционного проекта: отечественный и зарубежный опыт Под ред. В.М.Попова. М.финансы и статистика, 2003, 432с.

20. Бирман Г., Шмидт С. Капиталовложения: Экономический анализ инвестиционных проектов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 631 с.

21. Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. СПб.: Питер, 2009.960 с.

22. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешне экономического развития. Киев: «Экспресс-объява», 2000, 504 с.

23. Доклад о мировом развитии-2005. Улучшение инвестиционного климатам в интересах всех слоев населения. Обзор. Международный банк реконструкции и развития \Всемирный банк. Вашингтон: Oxford University Press, 2004, 32 с.

24. Икаева Л.Э. Антимонопольное регулирование инвестиционных рынков. \Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кандидата экономических наук, Владикавказ 2009.

25. Лютый И.А., Кулиев Р.А.Инвестиционная деятельность Ваку, 2009, 400 с.

26.Макконелл К.Р., Брю С.Л., Экономикс: принципы, проблемы и политика. Том 1. М.: ИНФРА-М, 2003, 533 с.

27. Национальные инновационные системы в России и ЕС\ Под

редакцией: В.В.Иванова (Россия), Й.Розебума (Нидерланды), Х.Хайсберса (Нидерланды). Москва: ЦИПРН РАН, 2006, 280с.

28. Организация предпринимательской деятельности. Учебник. Москва: Колос, 2005, 416 стр.

29.Палей Т.Ф.инновационного менеджмент. Учеб. Пособие-Казань: Изд-во «Фолиант»,2011. - 162 с.

30. Репкина О.П. Развитие предпринимательской деятельности на основе инновационного процесса. Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени доктора экономических наук ,Москва-2013,48с.

31.Савельева И.Н. Развитие малого инновационного предпринимательства в промышленности. Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кандидата экономических наук, Екатеринбург-2011, 27с.

32. Телегина Е. Об управлении рисками при реализации долгосрочных проектов \ Деньги и кредит, 1995, №1, с.57-59.

33. Теория инновационной экономики: учебник \Под ред. О.С.Бедокрыловой-Ростов нэД: Феникс, 2009, 376 с.

34. Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент. Учебник Пер. с англ. М., Банки и биржи, ЮНИТИ, 1988.

35.Тхакушинок Э.К. Организация системы управления инновационными рисками в экономике региона. Ростов, ЮФУ, 2007,180 с.

36. Уваров А.Ф., Осипов Ю.М., Чекчеева Н.В.\ Методика экспертизы инновационных проектов\ Инновации.- 2006, №9, С.114-117.

37. Царев В.В. Оценка Экономической эффективности инвестиций. - Спб. Литер, 2004, 464 с.

38. Чекчеева Н.В.Совершенствование экспертизы инвестиционных проектов для эффективного функционирования предприятий в регионе \Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кандидата экономических наук, Томск, 2007 ,23 с.

39. Чекшин В.И. Экономическая оценка инвестиций. - Электросталь:

ЭПИ МИСИС, 2005, 102 с.

40. Шарп А., Александер Г., Бейли Дж. Инвестиции. Москва, 1998. 1028 с.

41. Юджин Бригхем, Луис Гапенски. Финансовый менеджмент. Том1. Санкт-Петербург, «Экономическая школа» 1997, с.542.

42. www.taxes.gov.az

43. www.azstat.org

44. www.malivve.gov.az